ये तु 'सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घोऽभिधाव्यापार'—इत्यभिदधति (ख), त एवं प्रष्टव्याः—किं भवद्भिरभिधाया दीर्घव्यापारत्वेन लक्षणाव्यञ्जनयोरिव खण्डनं क्रियते, किं व्यञ्जनाया एव ? आद्यश्चेत्तदा 'गङ्गायां घोष' इत्यत्र 'गङ्गाया'मित्यत्रान्वयायोगान्मुख्यार्थबाधेऽभिधैव नास्ति, तदभावात् कथं तस्या दीर्घदीर्घत्वं येन तटो लक्षणीयः ? द्वितीयश्चेत्तदा 'पिबस्व बहु सवणपुडएण' इत्यत्र वचनस्य पेयत्वरूपमुख्यार्थबाधे लाक्षणिकतया लक्षणया सादरश्रवणरूपं लक्ष्यमर्थं जनयित्वा 'पिबती'ति शब्द उपक्षीणः। गृहशून्यत्वमस्या अभीष्टमित्यपरोऽर्थः केन प्रत्याय्यताम् ? उपक्षीणत्वे तु शब्दबुद्धिकर्म्मणां विरम्य व्यापाराभाववादिन एव साधकाः।

स्वतन्त्रवृत्तिद्वयस्वीकारेण। एतन्मतं दूषयितुमुपन्यस्यति—ये त्विति। इषोर्बाणस्य वेगाख्यसंस्कारवशाद्दीर्घदीर्घक्रियारूपव्यापार इवाभिधाया अपि स्वसामर्थ्यवशात् सोऽयं लक्षणाव्यञ्जनारूपदीर्घव्यापारः स्वीकर्त्तव्य इति येऽभिदधति वदन्ति, त एवं प्रष्टव्याः। आद्यश्चेदिति—गङ्गाघोषयोः सम्बन्धभावार्थं घोषान्विते प्रवाहे गङ्गापदस्याभिधा वाच्या—तत्र गङ्गायां घोषस्यान्वयासम्भवान्मुख्यार्थबाधेनाभिधैव नास्ति, कुतो लक्ष्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोर्भावार्थमभिधाया दीर्घदीर्घव्यापारस्य सम्भावनापि ? ननु गङ्गायां घोषस्यान्वयासम्भवाल्लक्षणायाः स्वतन्त्रवृत्तित्वमस्तु, व्यङ्ग्यार्थेऽनुपपत्त्यभावात् कथं व्यञ्जनायाः स्वतन्त्रवृत्तित्वं स्वीकरणीयमिति द्वितीयपक्षस्यार्थः ;—तमपि दूषयति—द्वितीय इति। ननु 'पिबती'ति पदमेव लक्षणया सादरश्रवणमुक्त्वा पुनर्लक्षणया गृहशून्यत्वरूपव्यङ्ग्यार्थं कथयिष्यतीत्यत आह—उपक्षीणत्वे त्विति, पुनर्लक्षणयार्थान्तरबोधस्यासामर्थ्यं त्वित्यर्थः।

---

(2) 'A poem is the *very magic of life expressed in its eternal truth.*— Shelley in his *Defence of Poetry.*

गुणदोषालङ्काराणामिव व्यञ्जनायाश्चापि परिवृत्तिसहत्वासहत्वाभ्यामार्थत्वेन शाब्दत्वेन च यथाक्रमं व्यपदेशः। लक्षणामूलशाब्दव्यञ्जनायास्तु न सम्यक् परिवृत्त्यसहता ; यतो 'गङ्गायां घोष' इत्यत्र "भागीरथ्यां घोष' इति प्रयोगेऽपि लक्षणामूलव्यञ्जना सिद्धा। अत्र परिवृत्त्यसहत्वयुक्तिपक्ष इत्थं विपरिणमनीयो यत् 'गङ्गा'दिशब्दानां परिवृत्तिसहत्वेऽपि लाक्षणिक'गङ्गा'दिशब्दानां परिवृत्त्यसहत्वमेवेति बालबोधिन्यां काव्यप्रकाशटीकाकृतो भट्टनागेशस्याशयमनुसृत्य भट्टवामनाचार्य्यचरणाः।

(ख) एतद्धि भट्टमतोपजीविनां लोल्लटप्रभृतीनां मतम्। तेषामयमाशयः—'यथा बलवता प्रेरित इषुरेकेनैव वेगाख्येन व्यापारेण वर्म्मच्छेदमुरोभेदं प्राणहरणञ्च रिपोर्विधत्ते, तथैक एव शब्द एकेनैवाभिधाख्यव्यापारेण पदार्थस्मृतिं वाक्यार्थानुभवं व्यङ्ग्यप्रतीतिञ्च विधत्ते।

नन्विदमनुमानेनैव साधनीयं, किं व्यञ्जनया ? तथाहि 'इय भणिअं अज्जाए पिबइ वहू सवणपुडएण' इत्यनेयं गोपवधूः पत्युर्गृहान्तरितत्वाभिकाङ्क्षिणी, श्वश्रूक्तगृहपतिप्रवासश्रवणे साभिलाषत्वात् । या नैवं सा नैवं यथा तदितरेति केवलव्यतिरेकी हेतुरिति चेन्न—साभिलाषत्वहेतोः प्रमाणान्तरादप्राप्तेरसिद्धत्वं, अनुमानान्तरात्तत्प्राप्तौ प्रसाध्याङ्गत्वञ्च ।

किञ्च पत्युर्गृहान्तरितत्वाकाङ्क्षित्वमेवास्या न साध्यं, अपि तु गृहशून्यत्वे सति कृष्णोऽत्राभिसार्य्य इति वस्त्वेव । तत् कुतो लभ्यतामिति चेत् पुनरनुमानान्तरं कार्य्यं—तथाहि इयं स्वगृहाधिकरणककृष्णाभिसारकाङ्क्षिणी, श्वश्रूक्तपतिप्रवाससादरश्रवणे सति पत्युर्गृहान्तरितत्वं प्रति साभिलाषत्वादिति चेन्न, गृहशून्यत्वे साभिलाषत्वं हेतुः कृष्णाभिसारकाङ्क्षित्वसाध्यं

नन्विति—इदं गृहं विहाय पत्युरन्यत्र गमनमस्या अभिलषणीयमनुमानेनैव साधनीयम् । अनुमानप्रकारमाह—तथाहीति । 'इति भणितमार्य्यया पिबति वधूः श्रवणपुटकेने'त्यनेयं गोपवधूरिति पक्षोद्देशः । पत्युर्गृहान्तरितत्वं गृहव्यवधानं गृहादन्यत्र गमनमिति यावत् । तथा च पत्युर्गृहत्यागपूर्व्वकान्यत्रगमनाभिलाषित्वं साध्यमिति भावः । श्वश्रूक्तगृहपतिप्रवासश्रवणे साभिलाषत्वादिति हेतुप्रयोगः । अत्रान्वये दृष्टान्ताभावेनान्वयसहचारज्ञानजन्यान्वयव्याप्तिज्ञानासम्भवात् ; अतो व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमाह—या नैवमिति । या वधूः पत्युर्गृहान्तरित्वकाङ्क्षिणी न भवति, सा श्वश्रूक्तगृहपतिप्रवासश्रवणे साभिलाषा न भवति । तथा च साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमेवात्र हेतुरिति भावः । तत्र दृष्टान्तो यथेति । तदितरा कृष्णानुरागिणी या वधूस्तद्भिन्ना पतिविषयकानुरागवतीत्यर्थः । केवलेति—केवलव्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टो हेतुरित्यर्थः । अत्रानुमाने हेत्वसिद्धिरूपदोषमाह—नेति । न च लक्षणया सादरश्रवणस्य बोधे सति स्वयमेव पत्युः प्रवासेऽभिलाषस्यापि बोधो भविष्यति, कथं साभिलाषत्वरूपहेतुज्ञानस्यासिद्धिरिति वाच्यं, अनभिलषितवस्तुनोऽपि सादरश्रवणसम्भवात् । यथा केनचिदुक्तस्य 'अद्य तव

अतो व्यङ्ग्यत्वेनाभिमतस्यार्थस्य वाच्यत्वमेवे'ति व्यक्तिवादिना 'शब्दबुद्धिकर्म्मणा'मित्यादि न्यायमनुसृत्य उपरिष्टात् प्रदर्शितया दिशा तत्र दत्तमेवोत्तरमित्यलं चर्व्वितचर्व्वणेन । वस्तुतस्तु व्यञ्जनाया अभिधाऽस्तितो भेदस्तथा, अपि तु ईदृक्तयैव भेदो भवति, अतो व्यञ्जनावृत्तिः सिद्धैव । 'यस्योच्चारणमात्रेणे'त्यादौ च दर्शितात् 'शब्दव्यापारविचारा'द्यासग्रन्थसमुद्दिष्टाभिधाव्यत्ययात् नैतदायातीत्यपि बोध्यम् । न चाभिधादिप्रतीतादर्थादतिरिक्त (व्यञ्जनागम्यं यत् किञ्चन) न जातु बोध्यत इति वाच्यम्, तथात्वे नूतनमनुभवसिद्धस्यापलापप्रसङ्ग इत्यलमतिविस्तरेण ।

प्रति नैकान्तिकः, तदन्यथापि तत्सम्भवात् । प्रकरणवशादिति चेत्, पूर्व्व-वद्दोषापत्तिः ।

हिअअं ज्जेव अणच्छं माणंसिणि च उण दे अंगं ।
आलिंगंति पआणं णअरा पडिबिंबिअं कण्हं ॥ ४ ॥

इत्यत्रास्याः पादनखरा इति मानेनावृतसर्व्वाङ्गत्वं निमीलितनयनत्वञ्च, अन्यथा चरणोपान्तगतस्य कृष्णस्य दर्शनासहिष्णुतोपपत्तेः । पश्चात् सखीवचसा ससम्भ्रमं पदसम्वरणञ्च, तदनु च मानस्य शैथिल्यं, कृष्णस्य च प्रणयजविनयमाहात्म्याच्चरणान्तिकमागतस्यापि तत्स्पर्शाक्षमत्वं, सख्याश्च कृष्णपक्षपातित्वं, स्वसखीमानभङ्गे साग्रहत्वञ्चेत्यादीनि वस्तूनि एकयैव व्यञ्जनया गम्यन्ते । भवद्भिरत्र कत्यनुमानप्रयोगाः कर्त्तव्याः ? तेन लाघवाद्व्यञ्जनैव श्रेयसीति स्थितम् । (व)

'ग्रामं राजा यास्यती'ति वचनस्य ग्रामदाहेऽभिलाषाभाववत्पुरुषकर्त्तृकसादरश्रवण-मनुनवसिद्धं तदनर्हमपि पत्युः प्रवासेऽभिलाषाभावेऽपि तस्याः सादरश्रवणसम्भवात् । ननु व्यभिचाराभावमभ्यादकनानाविशेषणविशिष्टहेत्वन्तरेण साभिलाषत्वस्यानुमानं कार्य्यं, तदा तु न दोष इत्याह —अनुमानान्तरादिति । तस्य साभिलाषत्वरूपसाध्यस्य प्राप्तौ प्रसाध्याङ्गत्वं प्रसाध्याङ्गत्वरूपदोषस्य प्रसङ्ग इत्यर्थः । अनुमानान्तरेण साभिलाषत्वरूपहेतुं प्रसाध्य तस्य हेतोः प्रकृतानुमानेऽङ्गत्वमेव दोषः । तथाहि साभिलाषत्वरूपसाधकस्याव्यभिचारि-हेतोर्ज्ञानार्थं पुनरप्यनुमानान्तरं कार्य्यमिति रीत्यानवस्थाप्रसङ्गात् ।

व्यञ्जनावृत्तेरस्वीकारे दोषान्तरमप्याह—किञ्चेति । अनुमानप्रकारमाह—तथाहीति । इयं वधूरिति पक्षः । स्वगृहाधिकरणककृष्णाभिसारकाङ्क्षित्वं साध्यम् । श्वश्रूक्तपति-प्रवाससादरश्रवणसमानकालीनपतिप्रवासविषयकाभिलाषवत्त्वादिति हेतुः । अत्रानुमाने हेतोर्व्यभिचारदोषमाह—नेति । पत्युः प्रवासे सादरश्रवणसमानकालीनस्वगृहशून्यत्व-

---

(व) व्यक्तिवादिस्थापितव्यञ्जनाख्यवृत्तिरनुमितावेवान्तर्भवतीति व्यक्तिविवेककारादीनां राद्धान्तः । तैस्तु काव्येऽनुमितिपदस्यार्थग्रह इत्थं दर्शितः—

वाच्यस्तदनुमितो वा यत्रार्थोऽर्थान्तरं प्रकाशयति ।
सम्बन्धतः कुतश्चित् सा काव्यानुमितिरित्युक्ता ॥

एवमेव अनुमितिपदस्यार्थग्रहकौशलतः

अनुमानेऽन्तर्भावं सर्व्वस्यैव ध्वनेः प्रकाशयितुम् ।
व्यक्तिविवेकं कुरुते प्रणम्य महिमा परां वाचम् ॥

अर्थोऽपि व्यञ्जको ज्ञेयः (अ)—२० का

अर्थं इति जात्यपेक्षया । वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यात्मक एवार्थो गृह्यन्ते । क्रमे-णोदाहरणानि—

अज्जे घरकारणिज्जं सव्वं णिव्वाहिदं ज्जेव्व ।

एण्हिं समसमणत्थं जउणाइं णिणाणमादिसस्सु (ध) ॥ ५

विषयकाभिलाषवत्त्वरूपहेतुत्वाद्गमसाध्यं प्रति नैकान्तिको व्यभिचारी । व्यभिचारमेव स्फुटयति—तदिति । कस्याश्चित् श्रीकृष्णाभिसारे आकाङ्क्षाया अभावेऽपि पतिं प्रति द्वेषादेव पतिप्रवासेऽभिलाषसम्भवात् । ननु गोपीनां प्रकरणवशात्तेनौ कृष्णानुरागित्वं विशेषणं देयं, अतोऽन्यस्त्रियास्तदभावादेव न व्यभिचार इत्याह—प्रकरणेति । पूर्व्ववदिति—हेतुघटकस्य कृष्णानुरागित्वपतिप्रवाससाभिलाषत्वादेर्ज्ञानार्थं पुनरप्यनुमानान्तरस्वीकारेण पूर्व्ववत् प्रसाध्याङ्गत्वरूपदोषापत्तिरित्यर्थः । व्यञ्जनावृत्तेरस्वीकारमते पुनरपि दोषा-न्तरमाह—किञ्चेति । मानिनीं श्रीराधिकां प्रति श्रीकृष्णपक्षपातिनी काचित् सख्याह—हिअअं इति । हृदयमेव अनच्छं मनस्विनि ! न पुनस्तेऽङ्गम् । आलिङ्गन्ति पदानां नखराः

इति स्वकीयप्रतिज्ञायाः स्थापने प्रयासस्तेन कृतः । स च न सफलः सम्पन्नोऽति निपुण-वेदिनां मतं, यदाह तट्टीकाकृत् प्रकृतग्रन्थव्याख्यानावसरे—'यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्त्तते' इति न्यायेनातिप्रौढ़तया ग्रन्थकारो निजायत्तां पदार्थव्यवस्थां कर्तुमारब्ध' इति, 'तदेतदस्य विश्वमगणनीयं मन्यमानस्य स्वात्मनः सर्व्वोत्कर्षशालिताख्यापन'मिति च (व्यक्तिविवेके ४९ पृः)। विस्तरस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः । दर्पणकृता विश्वनाथेनापि स्वग्रन्थे (५म परिच्छेदे) सर्व्वं समासेन समालोचितम् । प्रसिद्धेऽर्थेऽनुमितिपदस्य व्यवहारश्चेत्, तदा व्याप्तिग्रहाभावात् हेत्वाभासः । मूलक्षतिकारिण्यनुमानपरम्परानुबन्धिनी नितरामन-वस्थापत्तिश्च । अतो व्यञ्जनास्वीकारः सुतरामपरिहार्य्य इत्यालङ्कारिकमतस्थितिः ।

(अ) 'एकस्य व्यञ्जकत्वे तदन्यस्य सहकारिते'ति न्यायादर्थस्यापि शब्दस्येव त्रैविध्य-मायाति । वस्तुतस्तु अर्थव्यञ्जनैव व्यञ्जनायाश्चरमांशः, तस्मादेव काव्यस्य काव्यत्वं, यद्वशम्व्य प्राचः प्राहुः—'काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति' । 'प्रत्यग्रहृष्टे कामिमिथुने तत्पेष्यानुमितरत्यादौ चास्वादानुदयेन शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाच्छब्दोऽपि व्यञ्जकत्वे निमित्तं, किन्तु पर्य्यायान्तरेणापि तदुपस्थितौ व्यङ्ग्यप्रतीतेः शब्दस्याप्रधानतार्थस्य च प्राधान्यमिति तन्मुखेन व्यपदेशः, 'प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ती'ति न्यायादिति काव्यप्रकाशोद्द्योते । तथाचैकत्र शब्दमुखेनैव चमत्कारबोधोऽन्यत्र त्वर्थद्वारैवेति पृथगनयोर्व्यतिक्रमः ।

(ध) 'इ—हि—आँरा विंदुणुआ ए-ओ-सुहा अ वस मिलिआ वि अहू' इति निकृष्ट-नाममतेनात्र 'जउणाइं' इत्यत्र पञ्च मात्रा एव ग्रहीतव्याः, न षट् । तेनात्र उभयोरेवार्द्धयोः

अत्र निश्चिन्ताहं यमुनास्नानच्छलेन तत्तटे खेलन्तं कृष्णमवलोक्य तत्रैव विश्रमणं करोमीति वाच्यार्थेनैव व्यज्यते ।

लक्ष्यस्य यथा—

'भणिओ वल्लभवइणा' इत्यादौ 'पिअइ वहू सवणपुडएण' इत्यत्र प्रयुक्त-पतिप्रवाससादराकर्णनं लक्ष्यम्, तेन स्वगृहशून्यत्वे सति कृष्णोऽभिसार्य्य इति व्यङ्ग्यम् ।

व्यङ्ग्यस्य यथा—

इध वुंदावणमज्झे णीसंकणिसुत्तमोरमणिणिअरो ।
अलिमेत्तभुत्तकुसुमो रमणिज्जो जामुणो कुंजो ॥ ६

अत्र निर्ज्जनत्वं व्यङ्ग्यं, तेन समुचितमिदमेव सङ्केतस्थानं, हे सखि ! तदत्रैव कृष्णः सङ्गमनीय इति व्यङ्ग्यान्तरम् ।

प्रतिविम्बितं कृष्णम् ॥ हे मनस्विनि मानिनि । नखरा इति पदेन नखरेष्वेव प्रतिविम्बितं न त्वन्याङ्गेषु । इदन्त्वन्याङ्गानामावरणे एव सम्भवतीत्याह—मानेनावृतसर्व्वाङ्गत्वमिति । अन्यथा नयनस्यामीलने प्रणामार्थं चरणोपान्तगतस्य कृष्णस्य दर्शनेन सद्यः श्रीकृष्णस्य सम्मुखस्थितावसहिष्णुतोपपत्तेः, असहिष्णुता स्यादित्यर्थः । तथा च श्रीकृष्णस्य प्रणामोद्यममालक्ष्यैव तत उत्थायान्यत्र गमनं प्रसज्जेतेति भावः । कृष्णस्य चेति—विनयवशाच्चरणनिकटं प्राप्तस्यापि कृष्णस्य मानभङ्गं विना चरणस्पर्शाक्षमत्वं 'प्रतिविम्बितमालिङ्गन्ती'त्यनेन ध्वनितम् । मानक्षये साग्रहत्वं आग्रहेण सह वर्त्तमानत्वम् ।

अर्थ इति—तथा च यथा पदस्य व्यञ्जनावृत्तिरुक्ता तथा पदजन्यार्थस्यापि, एवं वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यार्थानां व्यञ्जनावृत्तिः सम्भवतीत्यर्थः । नन्वर्थोऽपीत्येकवचनं न सम्भवतीत्यत आह—जात्यपेक्षयेति । वस्तुतस्तु त्रय एवार्था इति बहुवचनमेव । अव्वे इति—आर्य्ये ! गृहकरणीयं सर्व्वं निर्व्वाहितमेव । इदानीं श्रमशमनार्थं यमुनायां स्नानमादिश्यताम् ॥ वाच्यार्थेनैवेति—अत्र श्लोके पदस्य व्यञ्जनावृत्तेरभावा'दत्र निश्चिन्ताह'मित्यादि व्यङ्ग्यार्थो वाच्यार्थस्यैव भवति, न तु पदस्येत्यर्थः ।

सप्तविंशतिर्मात्राणाम्, अतः प्राकृतपैङ्गलोक्त 'गाहू'च्छन्दस्त्वात् । गीतिरित्यपरैः कृता संज्ञास्य । एवमपीतरत्र प्राकृतभाषानिबद्धजातिषु मात्रागणनायां लघुगुरुभावविषये विशेषविधिमादिरवधेयः । अनुरूपोऽर्थोऽवस्थाविन्यासश्च—'धीरसमीरे यमुनातीरे चरति वने वनमाली'ति 'हरिरिह मुग्धवधूनिकरे विलासिनि विलसति केलिपरे' इति च श्रीमज्जयदेवगोस्वामिचरणाः । अतएव गोपबालाया यमुनास्नानाश्रये तात्पर्य्यम् ।

नानार्थानाञ्च भेदकाः ।

संयोगाद्याः— २१ का

नानार्थानां शब्दानां नियमं प्रति संयोगादय एव भेदका निर्द्धारका भवन्ति। आदिशब्देन वियोगादयश्च ।

तथाहि—

संयोगश्च वियोगश्च विरोधः सहचारिता ।
सान्निध्यमन्यशब्दस्य देशः सामर्थ्यमौचिती ।
लिङ्गमर्थः प्रकरणं कालो व्यक्तिरिमा दिशः ॥ २१ (क) का

क्रमेणोदाहरणानि यथा—

सकौस्तुभो भाति विधुः शेते विधुरकौस्तुभः ;—संयोगवियोगौ ।

रामार्ज्जुनौ तथा कर्णार्ज्जुनौ सह नियुध्यतः (ख) ;—विरोधः ।

लक्ष्यस्येति—'भणितो वल्लवपतिने'त्यादौ 'पिबति वधूः श्रवणपुटकेने'त्यत्र सादरश्रवणं लक्ष्यार्थः, तेन लक्ष्यार्थेन व्यञ्जनाश्रया 'स्मरहृद्भ्यस्त' इत्यादि व्यङ्ग्यार्थो ज्ञेयः ।

इष्ट इति—इह वृन्दावनमध्ये निःशङ्कनिसुप्तमयरङ्गनिकरः। अतिमात्रमुक्तकुसुमो रमणीयो यामुनः कुञ्जः ॥ तेन व्यङ्ग्यार्थेन 'वसुधित'मित्यादि व्यङ्ग्यार्थान्तरं बोध्यम् ।

ननु नानार्थ'विधु'प्रभृतिशब्दानां कदाचित् कृष्णादिवाचकता, कदाचिच्चन्द्रादिवाचकत्वं, अत्र नियामकाभावः—नापि शक्तिलक्षणादीनां कस्या अपि नियामकता सम्भवतीत्यतो वस्त्वन्तरस्य संयोगवियोगादिरेवात्र नियामक इत्याह—नानार्थानाञ्चेति । एतन्मते तात्पर्य्यस्य वृत्तित्वाभावेन तज्ज्ञानस्य कारणता नास्ति (ग)। नानार्थस्थले व्यञ्जकपदसमभिव्याहारेण व्यञ्जनावृत्त्यैव निर्व्वाह इति ज्ञेयम्। नियमं प्रतीति—'सकौस्तुभो भाति विधु'रित्यत्र 'विधु'शब्दार्थस्य श्रीकृष्णस्यैव बोधो, नतु चन्द्रस्येत्यादृशनियमं प्रतीत्यर्थः। दिशो दिगुपदर्शन-मात्रम्। 'शेते' इति कौस्तुभवियुक्तो विधुः शेत इत्यत्रापि कृष्णस्यैव बोधो, नतु चन्द्रस्य ; चन्द्रे

(ख) 'नियुध्यत' इत्यात्मनेपदप्रयोगः 'युध्यतौ'ति प्रयोगवदन्यथा समाधेयः। तथाचाहुः सिद्धान्तकौमुदीकाराः—'कथं युध्यतीति ? युधमिच्छतीति क्यच्'। अथवा चान्द्रादिमतेनात्र परस्मैपदोपपत्तिः—'चान्द्रादयस्तु मन्यन्ते सर्व्वस्मादुभयं पदम्' इति न्यायसुधाकृदुक्तेः।

(ग) 'तात्पर्य्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने' इत्यभिहितान्वयवादिभिरङ्गीकृता तात्पर्य्यवृत्तिः वाक्यार्थरूपस्य पदार्थान्वयस्य बोधिका, नातः प्रकृतस्थले तस्या अवकाशः। 'नापदार्थो वाक्यार्थे' इत्यभियुक्तामन्विताभिधानवादिनां मते तु तात्पर्य्यवृत्त्यन्तर-

राधामाधवयोः क्रीड़ा मधुमाधवयोर्दिने ;—सहचारिता ।

कृष्णस्य मुनिवर्य्यस्य ; —अन्यशब्दस्य सान्निध्यम् ।

व्रजेऽसौ परमेश्वरः ;—असौ श्रीनन्दः व्रजे राजेत्यर्थः—देशः ।

मधुना कोकिलो मत्तः प्रमत्ता मधुना वधूः ;—सामर्थ्यमौचिती च ।

उत्पद्य हृदये तस्याः पीड़को मकरध्वजः ;—लिङ्गम् ।

कामस्ये पीड़कत्वमेव लिङ्गम् ।

स्थाणुः कृष्णगुणामोदी ;—अर्थः ।

देवो जानाति मे मनः ;—अत्र प्रकरणवशाद्युष्मदि ।

कौस्तुभस्य संयोगाभावाद्वियोगोऽप्यसम्भवः, 'नासंयुक्तस्य वियोग' इति नियमादिति भावः । 'रामार्ज्जुनौ युध्यत' इत्यत्र परशुरामसहस्रार्ज्जुनयोरेव बोधः, नतु दशरथपुत्रपाण्डुपुत्रयोः, शास्त्रे तयोर्व्विवादाश्रवणात् । एवं कर्णार्ज्जुनावित्यत्र न सहस्रार्ज्जुनस्य बोधः, किन्तु पाण्डवस्यैव । 'राधामाधवयो'रिति द्वितीयमाधवशब्दोऽत्र वैशाखवाची, तत्सहकारेण मधुशब्दश्चैत्रवाची, नतु वसन्तवाची । कृष्णस्येति—'मुनिवर्य्य'पदसन्निध्यात्कृष्णशब्दोऽत्र वेदव्यासवाची, नतु कृष्णवाची । मधुनेति—वसन्तस्य कोकिलवधोर्मत्ततोत्पादने सामर्थ्यमौचित्यञ्च वर्त्तते, न तु 'मधु'शब्दस्यार्थान्तररूपमदिरायाः । 'मकरध्वज'पदेनात्र कन्दर्पस्यैव बोधो न तु समुद्रस्य, तस्य हृदये पीड़ाजनकत्वाभावात् । 'स्थाणु'शब्देन महादेवस्यैव बोधो, न तु शाखापत्रवादि-

---

कल्पना नास्ति, तन्मतमाश्रित्य टीकाकृतेदभिहितमिति चेदोमिति ब्रूमः । एवमेव तेषां भट्टानां मतम्—

"शब्दवृद्धाभिधेयांश्च प्रत्यक्षेणात्र पश्यति ।
श्रोतुश्च प्रतिपन्नत्वमनुमानेन चेष्टया ॥
अन्यथानुपपत्त्या तु बोधेच्छक्तिं द्वयात्मिकाम् ।
अर्थापत्त्यावबोधेत सम्बन्धं त्रिप्रमाणकम् ॥"

इति प्रतिपादितया सरण्या 'अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तिकारि वाक्यमेव प्रयोगयोग्य'मिति वाक्यस्थितानामेव पदानामन्वितैः पदार्थैरन्वितानामेव सङ्केतो गृह्यते इति विशिष्टा एव पदार्था वाक्यार्थः, नतु पदैरभिधया प्रतिपादितानामर्थानामाकाङ्क्षायोग्यतासत्तिवशाद्भासमानो विशिष्टः सम्बन्धरूपोऽर्थोऽपदार्थोऽपि तात्पर्य्याख्यातिरिक्तया वृत्त्या स्वीकृतो वाक्यार्थो वाक्यप्रतिपाद्यो भवतीति । वस्तुतस्तु संयोगादीनां पदार्थनियन्तृत्वे नियामकत्वमङ्गीकृत्य तत एव बाधात् (न वृत्त्यन्तरकल्पनागौरवेण) पदघटितवाक्यार्थबोधो जायतामिति पक्षमनेकाभियुक्तसम्मतं मनसि निधायापाततष्टीकाकृता कृतशातुपर्य्याख्यवृत्त्यन्तर-

चित्रभानुर्विभातीति दिनेऽर्के निशि पावकः ;—कालः ।
शास्त्रे भागवतं भागवतः स्याद् भगवज्जने ;—व्यक्तिः ।
एष्वभिधालक्षणयोरनवसरत्वात् संयोगादेरेव व्यञ्जकता ।

रहितशङ्ख इत्यस्य, तस्य लक्षणामोदिपदार्थत्वाभावात् । कमप्यादरयोग्यं पुरुषं प्रति केनाप्युक्तम्—'देवो जानाति मे मन' इति, अत्र प्रकरणवशात् 'देव'शब्दो युष्मदर्थक एव, न तु 'राजा भट्टारको देव' इत्यभिधानात् राजबोधकः। पावकोऽग्निः। व्यक्तिरिति—व्यक्तिशब्देनात्र पुंनपुंसकादिलिङ्गमेव बोध्यम्—तथाहि नपुंसकलिङ्गत्वे भागवतं शास्त्रं, पुंलिङ्गत्वे भागवतो वैष्णव इत्यर्थः। एष्विति—'विध'शब्दस्य नानार्थत्वेन लक्ष्मीपत्न्योरुभयोर्बोधकत्वात् कौस्तुभसंयोगरूपयथाङ्कपदसान्निध्याद्राञ्जनादृत्तैव श्रीलक्ष्मीमात्रबोधकत्वमिति ज्ञेयम्। एवमन्यत्र।

व्युदासप्रयासः। तत एवेयं 'एतन्मते' इत्यादौ दर्शिता वैदग्धी। न चान्विताभिधानपक्ष एवालङ्कारिकसम्मत इत्येतावता मन्तव्य इत्यलमभिज्ञानां मान्यानां व्याख्यानोक्तौ कटाक्षनिक्षेपेण। 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थ' इति न्याय आश्रीयते चेत्, तदा नानार्थशब्दस्थले व्यञ्जनावृत्तिसमाश्रयणस्य न किमपि प्रयोजनम्। नन्वत्र तात्पर्यशब्दस्यार्थान्तरे प्रयोग इति, तेन प्रस्तुते न कापि बाधा—इति तु न साधीयान् कल्पः; तथात्वे दर्पणकृदुक्तेरनुसरणं कृत्वा ब्रूमः—'किमिदं तत्परत्वं नाम ? तदर्थत्वं वा, तात्पर्यवृत्त्या तद्बोधकत्वं वा ? आद्ये न विवादः, व्यङ्ग्यत्वेऽपि तदर्थतानपाया'दित्यादि (५म परिच्छेदे)।

'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते॥'

इति हरिकारिकातः शब्दादेव यथा कयापि दिशा विशेषस्मृतिहेतुः पर्यवसेयः। 'इमा दिश' इति दिग्दर्शनमेतत्। तेन 'एतावन्मात्रस्तनी' इत्यादौ हस्तादिचेष्टातः स्तनादीनां कमलकोरकाद्याकारत्वं, 'इतः स दैत्यः प्राप्तश्री'रित्यादौ 'इत' इत्यनेन 'मत्त' इत्यपदेशादिव लभ्यते। एतच्च सर्वमभियुक्तगिरां वशादेव भवति—तत्रापि व्यक्तिविशेषतारतम्येनार्थबोधप्रकारभेदः, यदाहुः—

'यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः कुशलैरनुमातृभिः।
अभियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपद्यते॥' इति

'संयोगो विप्रयोग'श्चेत्यादि वाक्यपदीयकारिकायां स्वराणामपि विशेषस्मृतिहेतुत्वं स्वीकृतम्। अत्र तु 'काव्यमार्गे स्वरो न गण्यते' इत्यालङ्कारिकसम्प्रदायपरिगृहीताम्नायात् तेषां परित्यजनं कृतम्।

तथा—

> अद्यालोकि घनप्रभः सखि ! मया कश्चिद्विहारक्रमे
> लोलत्केशरमालिकाविलुलितग्रीवो हरिः कानने ।
> यः सद्यस्तनकुम्भिकुम्भनिकरक्षोदे नखभ्रंशिभि-
> र्मुक्तौघैर्धवलीकरोति यमुनातीरे निकुञ्जस्थलीः (च) ॥ ७

अत्रानेकार्थशब्दानामनेकसंसर्गस्य व्यञ्जकता ।

अधुना काव्य उदाहरणमाह—अद्येति । हे सखि ! अद्य कानने विहारक्रमे गमन-परिपाट्यां कश्चिद्धरिः सिंहो मयालोकि । कीदृशः ? घना निविड़ा प्रभा यस्य तथाभूतः । पुनः कीदृशः ? लोलन्ती चाञ्चल्ययुक्ता या केशराणां स्कन्धस्थितरोमविशेषाणां मालिका श्रेणी, तया विलुलिता मर्द्दिता अर्थात् तया विश्लिष्टा ग्रीवा यस्य सः । यः सिंहः कुम्भिकुम्भनिकराणां हस्तिकुम्भसमूहानां सद्यस्तने तत्क्षणोत्पन्ने क्षोदे नखकरणकविदारे सति क्षोदसमये नखैः करणैर्भ्रंशिभिरधःपतितैर्मुक्तासमूहैर्निकुञ्जस्थलीर्धवलीकरोति । पक्षे कानने वृन्दावने विहारक्रमे प्रेयसीभिः सह विहारपरिपाट्यां स्थितो हरिः श्रीकृष्णो मयालोकि । कीदृशः ? घनस्य मेघस्येव प्रभा यस्य सः । पुनश्च लोलन्ती या केशराणां नागकेशराणां माला तया विलुलिता ग्रीवा यस्य सः । यः श्रीकृष्णः सद्यस्तन्व्याः स्तनरूपाणां हस्तिकुम्भसमूहानां नखाघातेन क्षोदे सति तत्समये हारत्रोटनान्नखभ्रंशिभि-र्मुक्तासमूहैर्यमुनाकुञ्जस्थलीर्धवलीकरोति । अत्र विशेषणीभूतानां 'घन'विहार'केशर'पदादीनामनेकार्थसम्बन्धेन विशेष्यस्य नानार्थ'हरि'पदस्याप्यर्थद्वयमात्रबोधकत्वं, न त्विन्द्रादि-बोधकत्वमिति ज्ञेयम् ।

(च) 'द्व्यर्थैः पदैः पिशुनयेच्च रहस्यवस्तु' इति कामकलायां विदग्धविधानात्तदनुरूप-स्थले नर्मनिपुणप्रगल्भनागरीवचनरचनेऽस्मिन्ननेकार्थशब्दप्रयोगेनेष्टार्थान्तरसिद्धिः । वन-विहारिणो श्रीकृष्णस्यैवंरूपेण वर्णनमन्यत्रापि प्रसिद्धं यथा गीतगोविन्दे (८।६) 'भ्रमति भवानबलाकवलाय वनेषु' इत्यादि । अत्र यद्यपि "नानार्थ'हरि'पदस्याप्यर्थद्वयमात्र-बोधकत्व"मिति टीकाकृता मूलतात्पर्यनिर्णयार्थमुक्तं, तथापि न तेन प्रस्तुतो मूलकाराशयो-ऽभिव्यक्त इति मन्यामहे । वस्तुतस्तु 'दुर्गालङ्घितविग्रहो मनसिजम्' (साहित्यदर्पणे २य-परिच्छेदे) इत्यादि श्लोकवदत्राप्यभिधामूला व्यञ्जना वरीवर्त्ति तदर्थमेवेहोपन्यासः । प्रकरणेनाभिधया 'हरि'पदस्य सिंहरूपेऽर्थे नियन्त्रिते व्यञ्जनयैव कृष्णरूपोऽर्थो बोध्यते । अत्र च स हरिः हरिः सिंह इवेति च द्योत्यते ।

एवमनुकरणशब्दानाञ्च व्यङ्ग्यं प्रति वाक्यार्थ एव व्यञ्जकः । यथा—

यासां रासविलासलास्यलहरीमास्वाद्य वाद्यच्छला-
त्ताधिक् ताधिगिति प्रभाष्य मुरजः स्वर्नर्त्तकीर्निन्दति ।
ते-नाना-गरिमाधमा इति मुहुः पाठस्वरोच्चारणा-
त्तासां हन्त जुगुप्सते भगवती वाणी च गानक्रमान् ॥ ८

अत्र ते नानेति पाठः, गरिमाधमा इति गान्धार-ऋषभ-मध्यम-धैवत-पुनर्मध्यमा इति तानविशेषस्वराः, ताभ्यां ते, नानाविधो योऽगरिमा तेनाधमा इत्यर्थो व्यज्यते । (ङ)

अथार्थानां व्यञ्जकत्वस्य हेतवः । ३२का

अथार्थानां सामान्यत्वेन प्रागुक्तानां वाच्यादीनां व्यञ्जकत्वे विशेषहेतव उच्यन्ते ।

अथ यत्र मृदङ्गादीनां निरर्थकध्वन्यात्मकशब्दोत्पत्तिर्जायते तत्र कवयस्तु यथा-कथञ्चिद्वर्णात्मकशब्दस्य साादृश्यमुपलभ्य निरर्थकध्वन्यात्मकशब्देऽपि सार्थकत्वमारोप्य काव्यं कुर्व्वन्तीत्याह—एवमिति । मृदङ्गस्था येऽनुकरणशब्दा वर्णात्मकशब्दस्य सदृशत्वेन प्रतीयमाना अव्यक्तध्वन्यात्मक 'ताधिगि'तिशब्दास्तेषां सार्थकत्वेनारोपविषयीभूतानां 'स्वर्नर्त्त-कीर्धिङ्गि'ति यो वाक्यार्थः, स तु व्रजसुन्दरीणां सर्व्वोत्कर्षरूपव्यङ्ग्यार्थं प्रति व्यञ्जक इत्यर्थः । मुरजो रासस्थमृदङ्गः । तासां व्रजसुन्दरीणां रागज्ञापक'तेनाना' इति कण्ठस्थः पाठः । एवं 'गरिमाधमा' इत्यक्षराः स्वरा गान्धरादिस्वरवाचका इत्यर्थः । तथाच व्रजसुन्दर्य्यो यथा रागबोधकान्'तेनाना' इत्यक्षरान् पठन्ति, तथैव 'ते नाना' इत्युच्चारणानन्तरं गान्धारादि-स्वरबोधकान् 'गरिमाधमा' इत्यक्षरान् पठन्ति । सरस्वती तु तैरेवाक्षरैरकारं प्रश्लिष्य गन्धर्व्वाणां गानक्रमान् जुगुप्सते निन्दति । एतदर्थमेव स्पष्टतयाह—अत्रेति । तानविशेष-स्वरा तानविशेषस्वरवाचका इत्यर्थः । सरस्वतीव्यक्तमर्थमेवाह—ताभ्यामिति, पाठस्वराभ्या-मित्यर्थः । ते गन्धर्व्वाः । गरिमा गुरुत्वं, तद्भिन्नं नीचत्वं, तथाच व्रजसुन्दर्य्यपेक्षया गानशास्त्रे नीचत्वेन गन्धर्व्वा अधमा इत्यर्थः श्लेषेण व्यज्यत इति भावः ।

इदानीं पूर्व्वोक्तवाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यार्थानामुत्कृष्टत्वमभिव्याहारवशादुत्कृष्टध्वनिबोधकत्व-

---

(ङ) 'नाना अगरिमे'ति वाणीपक्षे सभङ्गश्लेषः । 'ताधिक् ताधिक्' 'ते नाना' इत्यादि-शब्दा वङ्गभाषायां तानस्वरबोधने प्रयुज्यन्ते, तैरेव शब्दैरत्र अङ्गमयकाव्यरचनम् । एवं मदकल्पतरु-प्रभृति वैष्णवाचार्य्यसङ्कलितेषु वङ्गीयवाङ्मियपदसंग्रहग्रन्थेषु वैष्णवकवीना-मनुकरणशब्देभ्यः काव्योपादानाहरणमनेकश आलोक्यते ।

बोद्धव्यवक्तृप्रकृतिकाकुप्रकरणैः सह।
देशकालादयश्चार्थे वैशिष्ट्याद्व्यङ्ग्यबोधकाः॥ २२का

तत्र 'यातासि स्वयमेवे'त्यादौ (१म किरणे ७ श्लोके) तदानयनार्थं न गतासि, अपि तूपभोगार्थमिति बोद्धव्यवैशिष्ट्यम्। यां प्रतीयमुक्तिः, सा बोद्धव्या योग्या। अयोग्या चेद्भवति तदा ध्वन्यर्थो न सङ्गच्छते। वक्तृवैशिष्ट्यं प्रकृतिवैशिष्ट्यं प्रकरणवैशिष्ट्यञ्चात्रैव। वक्त्री श्रीराधा—सा सर्व्वश्रेष्ठत्वरूपवैशिष्ट्यवती। प्रकृतिश्च तस्याः सखीः प्रति स्नेहात् श्रीकृष्णाङ्ग-सङ्गप्रापणं व्याजेन करोतीति यदतस्तस्या वैशिष्ट्यम्। तथाविधप्रकरणञ्च तत्र मन्तव्यं, तेन तद्वैशिष्ट्याच्च द्वितीयध्वनिपल्लवः।

काकुवैशिष्ट्यं यथा—

अइ जासि जाहि विविणं रित्तं घेत्तूण कुसुमभाअणं सुमुहि (ढ़)।
पच्चाअमिस्सि तुमं ण केवलं भाअणेण पूणेण॥ ८

माह—अथेति। अर्थानां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यार्थानां व्यञ्जकत्वे विशेषा बोद्धव्यादयो हेतव उच्यन्ते। यमुद्दिश्य वदति स बोद्धव्यस्तस्य वैशिष्ट्ये उत्कर्षे सति ध्वन्यर्थाः प्रवर्त्तन्ते। एवं यो वक्ता तस्योत्कर्षे सति ध्वन्यर्थाः प्रवर्त्तन्ते। एवमन्यत्रापि ज्ञेयम्।

अत्र 'यातासी'ति पद्यं पूर्व्वमेवोत्तमोत्तमध्वनिकाव्योदाहरणे उपन्यस्तम्। तदान-यनार्थं पद्मानयनार्थम्। वैशिष्ट्यस्य फलतोऽर्थमाह—बोद्धव्येति। तथाच वैशिष्ट्यपदस्य योग्यत्वमेवार्थ इति भावः। वक्तृप्रकृतिप्रकरणानां वैशिष्ट्यञ्चात्रैव श्लोके ज्ञेयम्। यत् यतः सखीं प्रति स्नेहात् स्वेवं करोति, अतस्तस्याः प्रकृतेर्व्वैशिष्ट्याद्बहवो ध्वन्यर्थाः सम्भवन्ति। एवं प्रकरणवैशिष्ट्यादपि ज्ञेयम्। तथाहि प्रकरणन्तावत् प्रियसखीमेनां श्रीकृष्णेन सह सङ्गमयितुं तेनैव सह श्रीराधया प्रागेव युक्तिः कृता, यदासौ मया प्रहीयते तदास्याः सङ्गः करणीय इत्यादयो ध्वनयोऽत्र ज्ञेयाः।

अइ जासीति—अयि यासि याहि विपिनं रिक्तं गृहीत्वा कुसुमभाजनं सुमुखि!

(ढ़) अत्र द्वितीये पादे आर्य्याद्वितीयपादतोऽतिरिक्तानां तिसृणां कलानां विन्यासात्
जेमव्व सहइ कणअतुला तिलतुलिअं अद्ध अद्धेण।
तेमव्व सहइ सवणतुला अवच्छंदं छंदभंगेण॥
(प्राकृतपैङ्गले १।१०) इति विधानेन छन्दोभङ्गाशङ्का न कार्य्या, 'वरणो वि तुरिअ पढ़िओ दो तिण्णि वि एक्क जाणेहु' इति पिङ्गलनागेन स्वयमेवानुमोदितत्वात्।

अत्र न केवलं कुसुमभाजनेनैव पूर्णेनागमिष्यसि, अपि तु पूर्णेन मनोरथेनापीति नञ्काकुभ्योत्थम् ।

देशवैशिष्ट्यं यथा—

जउणासीअरसिसिरा कमलवणीपवणधूअकिसलअग्गा । (अ)
जह वल्लीघरपल्ली धण्णा पेक्खंति तं देसं ॥ १०

अत्र देशवैशिष्ट्यश्लाघया कृष्णेन सह तत्र मां रमयेति सखीं प्रति काचित् स्वमनोरथं प्रकाशयति ।

कालवैशिष्ट्यं यथा—

एण्हिं जलहरसमए रमणिज्जा रअणवलहीओ ।
णिवडन्तवारिधारा गहीरतरमुहरगब्भकुहराओ ॥ ११

अत्र क्व कृष्णमानेष्यामीति सङ्केतमिङ्गितेन पृच्छन्तीं सखीं प्रति नेदानीं कुञ्जो रमणीयः, अपि तु प्रकृतं वलभीभवनमेवेति कालवैशिष्ट्येन व्यङ्ग्यम् ।

आदिशब्दात् प्रसिद्धिवैशिष्ट्यं यथा—

करकिशलयलीलाम्बुजनिमीलनोन्मीलनातिकुतुकिन्या ।
दक्षिणमक्षि मुरारेः पिधीयते मुच्यते च सिन्धुजया (आ) ॥ १२

प्रत्यागमिष्यसि त्वं न केवलं भाजनेन पूर्णेन ॥ नञ्पदोच्चारणे या काकुस्तया द्योत्य'मपि तु पूर्णेने'ति व्यङ्ग्यार्थरूपं वस्तु ।

जउणेति । यमुनाशीकरशिशिरा कमलवनीपवनधूतकिशलयाग्रा । यत्र वल्लीगृहपल्ली धन्याः प्रेक्षन्ते तं देशम् ॥ वल्लीभिर्निर्मितानि कुञ्जगृहाणि तेषां पल्लीसमूहो यत्र वृन्दावनदेशे तिष्ठति तं देशं धन्या जनाः पश्यन्ति ।

एण्हिमिति । इदानीं जलधरसमये रमणीया रत्नवलभ्यः । निपतद्वारिधारागभीरतरमुखरगर्भकुहराः ॥ अत्र वलभीशब्दः 'चालाघर' (चिलेर् छाद) इति प्रसिद्धः सर्वोपरिस्थगृहविशेषवाचकः । निपतद्वारिधारया गभीरतरमुखरा घोरशब्दविशिष्टाः कुञ्जगह्वरच्छिद्राः । एतेन कुञ्जस्यारमणीयत्वमुक्तम् ।

(अ) अत्रापि पूर्ववत् द्वितीयपादे एकस्या कलाया अतिरेकात् छन्दोभङ्गः, 'अइ दीहो विअ वण्णो लहुओ वा पढइ जीह वो वि लहू' इत्यभिधानात् । 'कमलवणी'अत्र ह्रस्वेकारपठने तु नाधिकमात्रत्वम् । 'इदिकारादस्तिन' इति मतस्तेन ह्रस्वत्वमपि सम्भवति ।

(आ) लक्ष्मीकृष्णौ मिथो वदन्त्येतदिति साहित्यकौमुदीटीकायां कृष्णानन्दिन्याम्

अत्र मुरारेर्दक्षिणमक्षि प्रसिद्धिविशेषात् सूर्य्यात्मकमिति व्यज्यते ।

* ॥ इत्यलङ्कारकौस्तुभे शब्दार्थवृत्तित्रयनिरूपणो नाम

द्वितीयः किरणः ॥ *

करकिशलयेति—करपल्लवस्य लीलाकमलस्य निमीलनोन्मीलने मुकुले विकसने च कुतुकिन्या सिन्धुजया लक्ष्म्या भगवतो दक्षिणनेत्रं कदाचित् पिधीयते आच्छन्नं क्रियते, कदाचिन्मुच्यते च। तथा च सूर्य्यरूपं दक्षिणनेत्रं यदाच्छन्नं क्रियते तदा चन्द्ररूपवामनेत्रस्य दर्शनेन लीलाकमलं मुद्रितं भवति। यदा तु मुच्यते तदा सूर्य्यदर्शनेन लीलाकमलं प्रफुल्लं भवतीत्यर्थः। भगवतो दक्षिणनेत्रस्य सूर्य्यत्वं सर्व्वशास्त्रे प्रसिद्धं, अतः प्रसिद्धिविशेषादेव नेत्रस्य सूर्य्यत्वं व्यञ्जितमिति ॥ * * *

(३।२) स्थितम्।

"विपरीअरए लच्छी बम्हं दठ्ठूण णाहिकमलट्ठं ।
हरिणो दाहिणणअणं रसाउला झत्ति ढक्केइ ॥"

इति काव्यप्रकाशोदाहृतपद्यमस्या आर्य्याया मूलं, परमत्र न मनागपि श्लीलताभङ्ग इति वैष्णवकवेरौचित्यसिद्धिं प्रकटयत्येतत्। परमेतन्मन्तव्यं यत् 'जलकेलितरलकरतलमुक्त' (सा. दर्पणे ५म परिच्छेदे) इत्यादौ तदनुरूपश्लोकान्तर इवात्रापि नानुमानतोऽर्थान्तरप्रतीतिः, अपि तु व्यञ्जनावशादेवेति। युक्तिश्च तत्र दर्पण एव आलोकनीयेति ॥

अथ तृतीयकिरणः ।

अथ 'ध्वनिरसव' इति काव्यप्राणत्वेन निरूपितस्य ध्वनेर्भेदमाख्यातुं ध्वनि-शब्दस्य व्युत्पत्तिमाह—

शब्दार्थादिभिरन्यैश्च ध्वन्यतेऽसाविति ध्वनिः । २४ का

ध्वननं ध्वनिः, ध्वन्यतेऽनेनेति ध्वनिः, ध्वन्यतेऽस्मिन्निति ध्वनिरिति भाव-करणाधिकरणसाधनोऽपि ध्वनिर्भवति । तन्निरासार्थं ध्वन्यतेऽसाविति कर्म्मसाधन एवेति प्रतिजानीते । तदेव किमित्याह—

रसो भावस्तदाभासौ वस्त्वलङ्कार एव च ।
भावानामुदयः शान्तिः सन्धिः शबलता तथा ।
सर्व्वं ध्वनिस्तज्जनित्वे काव्यस्य ध्वनिरुच्यते ॥ (क) २५ का

शब्दार्थादिभिरिति—शब्दाश्चार्थाश्च वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्याश्च, आदिशब्देन श्लेषस्यैव पदार्थान्तरसम्बन्धश्च, एवमन्यैरनुकरणशब्दैर्ध्वन्यते व्यञ्जनावृत्त्या बोध्यतेऽसौ शैत्यपावनत्वादि-रूपोऽर्थो 'ध्वनिः' कर्म्मसाधनमेव । न तु ध्वननं ध्वनिरिति भावसाधनं, तथा सति ध्वन्यर्थ-विषयकज्ञानेऽपि 'ध्वनि'व्यवहारापत्तेः । न वा ध्वन्यतेऽनेनेति करणसाधनं, तथा सति ध्वनिकरणे काव्येऽपि 'ध्वनि'व्यवहारापत्तेः । न वा ध्वन्यतेऽस्मिन्नित्यधिकरणसाधनं, तथा

(क) भावार्थे'ध्वनि'पदपरामर्शो यथा ध्वन्यालोके चतुर्थोद्द्योते—'यत् काव्यतत्त्वविषयं स्फुरितप्रसुप्तकल्पं मनःसु परिपक्वधियां यदासी'दित्यादौ । व्यापारार्थककरणसाधन'ध्वनि'पद-परामृष्टस्य वस्तुनो निर्देशश्चन्द्रालोके (७।२)—'साम्मुख्यं विदधानायाः स्फुटमर्थान्तरे गिरः । कटाक्षा इव लीलाख्या व्यापारो व्यञ्जनात्मकः ॥' अधिकरणसाधनस्य 'ध्वनि'पदस्योल्लेख 'इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद्ध्वनिर्बुधैः कथित' इति मम्मटकारिकायाम् । वस्तुतस्तु बाधारत्वेन कर्म्मसाधन एवायमुद्दिष्टः—तथात्वे रसभावादिषु वस्त्वलङ्कारादिषु च व्यङ्ग्यार्थेष्वेव 'ध्वनि'पदव्यवहारः । यदाह ध्वनिकारः—'काव्यस्यात्मा स एवार्थस्तथा चादिकवेः पुरा । क्रौञ्चद्वन्द्ववियोगोत्थः शोकः श्लोकत्वमागत' इत्यादौ । एवं काव्ये 'ध्वनि'पदप्रयोग उपचारत एवेति सम्यक् । तथा च ध्वन्यालोके—'वाच्यवाचकसंमिश्रः शब्दार्थौ काव्यमिति व्यपदेश्यो व्यञ्जकत्वसाम्याद् ध्वनिरित्युक्तः ।' एवमपि—'प्रकारोऽन्योऽप्यनुपा-ख्येयैर्गुणीभूतव्यङ्ग्यस्तथा । ध्वनिप्रकाशिते शब्दे स्वरूपमवधार्यते ॥' तेन व्यञ्जकौ शब्दार्थावपीह 'ध्वनि'शब्देनोक्ताविति अभिनवगुप्तपादाः ।

रसाख्यध्वनेरन्ये ध्वनयस्तु प्राणा, रसाख्यस्तु ध्वनिरात्मेत्यदोषः (ख) ।

रसादयः पश्चाद्वक्ष्यन्ते । सम्प्रत्यस्तुभूतानां ध्वनीनां भेदा दर्श्यन्ते ।

उभयोरभिधामूललक्षणामूलयोस्तयोः ॥

अविवक्षितवाच्योऽन्यस्तत्र वाच्यं द्विधा भवेत् ॥ ३६ का

तयोर्ध्वन्योरन्यो लक्षणामूलो ध्वनिरविवक्षितवाच्यः स्यात् । तत्राविवक्षित-वाच्ये ध्वनौ वाच्यं द्विधा भवतीत्यर्थः ।

किन्तत् द्वैधमित्याह—

अर्थान्तरोपसंक्रान्तमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् । ३७ का

एकं वाच्यमजहत्स्वार्थतयाऽपरार्थेनोपसंक्रान्तं भवति, अन्यज्जहत्स्वार्थतया स्वविपरीतेनार्थेनाक्रान्तं भवतीति द्वैधम् । क्रमेणोदाहरणानि—

सति ध्वनिविषयकज्ञानाधिकरणे पुरुषेऽपि 'ध्वनि'व्यवहारापत्तेः । तस्मात् कर्म्मसाधनेन प्रेत्यपावनत्वाद्यर्थ एव 'ध्वनि'शब्दो योगरूढ़िरिति भावः ।

तदेवेति—तत् ध्वनतेः कर्म्मध्वनिपदवोध्यं किमित्यपेक्षायामाह—रस इति । तदाभासौ रसाभासो भावाभासश्च, वस्तु प्रेत्यपावनत्वादि, उपमाद्यलङ्कारश्च । व्यभिचार्य्यादिभावानामुदय उत्पत्तिश्च प्रशान्तिश्च सन्धिश्च शवलता च । सर्व्वमिति—एते सर्व्वेऽर्था 'ध्वनि'पद-वाच्या इत्यर्थः । काव्ये 'ध्वनि'व्यवहारस्तु न मुख्यः, किन्तु लाक्षणिकत्वाद्गौण एवेत्याह—तज्जनीति । तस्य ध्वन्यर्थस्य जनिरुत्पत्तिर्यस्मात्तथाभूतस्य इत्यर्थः । एवं सति ध्वनिजनकत्वेनैव काव्ये 'ध्वनि'व्यवहारो, न तु साक्षात् ।

ननु काव्यपुरुषस्य कदाचित् ध्वनयः प्राणाः कदाचिदात्मेत्युच्यते, तत्र को निर्द्धार इत्यपेक्षायामाह—रसाख्येति । रसाख्यध्वनिभिन्ना ये ध्वनयस्ते प्राणाः, रसाख्यध्वनि-स्त्वात्मैवेति व्यवस्थया न दोषः अस्तुभूतानां वस्त्वलङ्काररूपाणां ध्वनीनाम् ।

तयोः प्राणात्मरूपयोर्ध्वन्योरुभयोरेवाभिधामूललक्षणामूलयोर्म्मध्येऽन्यो लक्षणामूलो ध्वनिरविवक्षितवाच्यो भवेत् ।

(ख) 'काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति' 'अर्थः सहृदयश्लाघ्यः काव्यात्मा यो व्यवस्थितः' इत्यादिषु ध्वनिकारवाक्येषु, 'शब्दार्थौ वपुरस्य विबुधैरात्माभ्यधायि ध्वनि'रित्यादौ चार्व्वाचीनानां कारिकावन्धे ध्वनेरेव काव्यात्मत्वेन व्यपदेशः । 'वाक्यं रसात्मकं काव्य'मिति दर्पणकृतः काव्यलक्षणे, 'काव्यस्यात्मा स एवार्थस्तथा चादिकवेः पुरा । क्रौञ्चद्वन्द्ववियोगोत्थः शोकः श्लोकत्वमागतः ।' 'ध्वन्यात्मन्येव शृङ्गारे ते हेया इत्युदाहृताः ।' 'रसादिमय एकस्मिन् कविः स्यादवधानवान्' इत्यादिध्वनिकारकारिकासु 'रस आत्मा परे मनः' (अलङ्कारशेखरे

फलमपि फलं माकन्दानां सिता अपि ताः सिता
अमृतममृतं द्राक्षा द्राक्षा मधूनि मधून्यपि ।
सह तुलयितुं तैस्तैरेषां न किञ्चन युज्यते
सुबल ! यदयं सारङ्गाक्ष्या भवत्यधरोऽधरः ॥ १

अत्र द्वितीय'फला'दिशब्दा निन्दाद्यर्थसंक्रान्ताः । तथाहि—फलं नानावस्थं पाक एव कदाचिन्मधुरं भवति, तेन निन्द्यमेव । सिताः पाकपौनःपुन्येनैव निर्मला भवन्ति, नत्वारम्भ एव । अमृतं देवैरपि पीयते । द्राक्षा पूर्ववदेव । मधूनि सरघोच्छिष्टानि । अधरस्त्वधर एव, सर्वाण्येतान्यधरयतीत्यधरः । 'सह

श्रीकृष्णः सुबलं प्रत्याह—फलमपीति । अत्र द्वितीय'फल'शब्दः कदाचित्कमधुरे लाक्षणिकः । तथा च माकन्दानामाम्राणां फलं कदाचिन्मधुरमिति लाक्षणिको बोधः । पश्चादाञ्जनाद्यत्तया फले निन्द्यत्वबोधो (1) व्यञ्जनामूलः । अत्र द्वितीयलाक्षणिक'फल'पदेन फलत्वरूपेण फलबोधो न भवति, अतएवायं ध्वनिरविवक्षितवाच्यः स्यात्; अथच प्रथम'फल'पदस्य फलरूपार्थो वाच्यः (2) व्यङ्ग्यभूतनिन्द्यत्वेन संक्रमितश्च भवति । एवमेव सर्व्वत्र 'सिता'दिपदेऽपि बोध्यम् । सिता 'मिछ्रि' इति प्रसिद्धा । हे सुबल ! तेन राधिकाया अधरेण सह तुलयितुं तेषामाम्रादीनां मध्ये किञ्चन वस्तु न युज्यते । अमृतं देवैर्निर्जरैरपि पीयत इति हेतोरमृतस्यापि निन्द्यत्वम् । द्राक्षा पूर्ववत् पाकावस्थायामेव मधुरा ।

२य मरीचौ) इत्याद्यर्व्वाचीनवचने च रसस्यैवात्मताख्यापनम् । एवं पुनः 'न हि तच्छून्यं (रसध्वनिशून्यं) किञ्चित् काव्यमिति; यद्यपि च रसेनैव सर्व्वं जीवति काव्यम्'··· (ध्वन्यालोकलोचने द्वितीयोद्द्योतव्याख्यायाम्) इत्यभिनवगुप्तपादानां, 'प्रबन्धानां जीवितभूतो रस' इति प्रतापरुद्रयशोभूषणकाराणाञ्च निर्द्देशात् रसस्य प्राधान्यमपि सूचितमिति । इत्यालङ्कारिकमतानैक्ये (वस्तुतस्तु न मतानैक्यविलसितमेतत्, किन्तु शब्दप्रयोगानवधानविजृम्भितमेवेति दिक्) श्रीमत्कर्णपूरगोस्वामिपादा आत्मरूपेण रसस्य, प्राधान्येन च ध्वनेरभिधानमिच्छन्ति । स्वनामधन्यानां ध्वनिकारप्रकाशकृदादीनां काव्यात्मत्वलक्षणभेदादिनिर्द्देशप्रसङ्गेषु स्वस्वमताभङ्गतिर्द्दिशैतेति केचिदनवद्यमभिहितम् । परमतदूषयिता दर्पणकृदपि नात्र विषये सावधान इवाभाति —यतस्तेन 'वाक्यं रसात्मकं काव्य'मिति लक्षणं कृतं, पश्चात् काव्यस्य ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यरूपेण द्विधा विभागः कृतः, 'ध्वनिस्तत् काव्यमुत्तम'-मित्यभिधानेन वस्त्वलङ्कारध्वनीनां रसध्वनेरिवोत्तमता आयाति, तेन काव्यस्य नियतरूपेण रसात्मता व्याहतेति स्वमतविरोधस्तस्य स्फुट एव । एवमादिकं वैमत्यमालोक्य ग्रन्थकृता

---

(1) 'निन्द्यत्वबोधे' इति निन्दनीयः पाठः (क) (ख) (घ) पुस्तकेषु ।

(2) 'फलरूपवाच्यः' इति (ख) (घ) पुस्तकयोः पाठः ।

तुलयितुं तेनैतेषां न विधिना युज्यत' इति विशेषवचनादुपमेयद्वितीयपदे स्तुत्यर्थ एव व्यङ्ग्यः, न तूपमानद्वितीयपदवद्धेयांशता ।

यथा वा—

प्रेम्णा विद्रुतमेकवद्यदुभयोस्तन्मानसं मानसं
सर्व्वास्वेव दशासु यन्नवनवं तत् सौहृदं सौहृदम् ।
यत् कान्तस्य विनोदभूरहरहस्तद्यौवनं यौवन-
म्तद्विच्छेदविधौ न यत् परिचयस्तज्जीवनं जीवनम् ॥ २ (ग)

द्वितीय'मधु'पदस्य सरघोच्छिष्टे लक्षणा, 'सरघा मधुमक्षिका'। अधरस्त्वधरयति स्वापेक्षया सर्व्वाण्येव स्वादुवस्तूनि निकृष्टयतीत्यर्थः। विशेषवचनादिति—उपमेयस्या'धरोऽधर' इति वाक्यस्य द्वितीयेऽधर'पदे स्तुत्यर्थो व्यङ्ग्यः, न तूपमानीभूतानां 'फलमपि फल'मित्यादिवाक्यानां द्वितीय'फला'दिपदस्येव हेयांशतारूपार्थो व्यङ्ग्यः। अत्र सर्व्वत्रोपमानस्य तिरस्कार एव व्यङ्ग्यो बोध्यः।

माथुरविरहेण व्याकुला श्रीराधा ललितां प्रत्याह—उभयोः कान्तयोः प्रेम्णा विद्रुतं सत् यदेकवद्भाति तन्मन एव मानसं मनःपदवाच्यम्। अत्र द्वितीय'मानस'पदस्य (3) मनःपदवाच्यत्वरूपेण लक्षणा, अतएव द्वितीय'मानस'पदेऽविवक्षितवाच्यत्वसिद्धिः। तेन लाक्षणिकपदेन मनसः श्लाघनीयत्वरूपोऽर्थो व्यङ्ग्यः। तथाच प्रथम'मानस'पदस्य मनोरूप-वाच्यः व्यङ्ग्यीभूतश्लाघनीयत्वरूपार्थान्तरेण संक्रमितश्चेति भावः। श्रीकृष्णाविच्छेदे सति यस्य जीवनस्य न परिचयो न विद्यमानता, तज्जीवनं जीवनम्।

'ध्वनिरेव आत्मा किल रस' इति निपुणमभिधानं कृतम्। न चेत्थं तस्य कृताप्यसङ्गति-रित्यनिन्दितमेवैतन्मन्यामहे।

(ग) भक्तिप्रकर्षमनस्तत्त्वभवतः कविकर्णपूरस्यायमनवद्यः सरस्वतीनिस्यन्दः, भगव-द्विच्छेदचिन्ताज्वरोच्छ्वासत एवास्योद्भवः 'त्रिभुवनमेव तन्मयं विरहे' इति न्यायात्। एवमप्यन्यत्र (४र्थ किरणे १म श्लोके) "इष्टा भागवता ··" इत्यादौ 'वत विधे! वामाय तुभ्यं नमः' इत्यन्ते प्रबन्धे श्रीकृष्णचैतन्यचरणसङ्गभङ्गविधुरता वर्णिता। श्रीमच्चैतन्यप्रभुपादाना-मपि शिक्षाष्टके 'युगायितं निमेषेण चक्षुषा प्रावृषायितम्। शून्यायितं जगत् सर्व्वं गोविन्दविरहेण मे॥' इतीयमेवावस्था प्रकटिता। वस्तुतस्त्वेवंविधभक्तानां नित्यलीला-सक्तगोपाङ्गनानामिव परमात्मस्वरूपिणः साक्षाद्भगवतो न कदापि तत्त्वतो विच्छेदः—यदुक्तं व्रजनारीनित्यासक्तिवर्णनप्रसङ्गे स्कन्दपुराणे—'वृन्दारण्ये विहरता सदा रासादि-विभ्रमैः। हरिणा व्रजनारीणां विरहोऽस्ति न कर्हिचित्॥' श्रीकृष्णचरणे सर्व्वस्वसमर्पणं

---

(3) 'द्वितीय 'मनः' पदस्य' इति सर्व्वेष्वेव पुस्तकेषु पाठः। स च मूलाननुगतत्वादशुद्धः।

स्वविपरीतार्थेनाक्रान्तं यथा—

सौभाग्यमेतदधिकं मम नाथ लब्धं ! प्राणैर्ममातनि सुखं प्रणयेन कीर्त्तिः।
दृष्टश्चिरादसि कृपापि तवेयमुच्चैर्न स्मर्य्यते न भवतात्मगृहस्य मार्गः ॥ २

अत्र 'सौभाग्य'मित्यसौभाग्यं, 'सुख'मिति दुःखं, 'कीर्त्ति'रकीर्त्तिः, 'कृपा'ऽकृपा, 'आत्मगृहस्ये'ति परगृहस्य स्वविपरीतेनाक्रान्तम् । (घ)

ध्वनिर्यस्त्वभिधामूलस्तत्र वाच्यं विवक्षितम् ।
तथापि व्यङ्ग्यनिष्ठं स्यात् स च द्वैविध्यमृच्छति ।
कोऽपि लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्योऽलक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमोऽपरः ॥ ३८ का

अभिधामूलध्वनौ तु विवक्षितमपि वाच्यं व्यङ्ग्यनिष्ठम् । स च ध्वनिर्लक्ष्य-व्यङ्ग्यक्रमोऽलक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमश्चेति द्विविधः—लक्ष्यं क्रमप्राप्तं व्यङ्ग्यं यत्र स तथा,

काचित् खण्डिता श्रीकृष्णं प्रति सोल्लुण्ठवचनमाह—एतत्तवागमनं ममाधिकसौभाग्य मधिकसौभाग्यजनकमित्यर्थः। त्वद्विच्छेदे मम प्राणैः कर्तृभिः सुखमतनि विस्तृतञ्चक्रे। एवं मद्विषयकेण तव प्रणयेन मम कीर्त्तिरतनि। चिराद्बहुकालानन्तरं त्वं दृष्टोऽसि, तेन मयि कृपाऽपि (4) त्वयातनि। मद्गृहं तवात्मगृहं, तादृशात्मगृहस्य मार्गस्त्वया स्मर्य्यत इति न, अपि तु स्मर्य्यत एव। अत्रेति—'सौभाग्य'पदस्यासौभाग्ये लक्षणा, 'सुख'पदस्य दुःखे लक्षणा। एतादृशक्लेशेऽपि यस्मात् प्राणा न निर्गतास्तत एव मत्प्राणा मद्दुःखदायका इति भावः। मद्गृहं तव परगृहं, न तु स्वगृहम्। सर्व्वत्र विरुद्धलक्षणाभिर्मद्विषये त्वं प्रेमशून्य इत्यर्थो व्यज्यते। तथा च खण्डितनायकस्य प्रेमशून्यत्वरूपो व्यङ्गो लक्षणामूलः, तथा वाच्यार्थस्य तिरस्कारः स्पष्ट एवेति भावः।

तत्सेवायां तत्परता च परानन्दाय मोक्षायैव च। विरतिः खलु माधुर्य्यात्मा, सौन्दर्य्यस्य नवनवत्वं नित्यमभ्यर्थनासाधुत्वाय, अतो व्यङ्ग्यार्थपरिपुष्टिः। लक्षणामूलोऽयं ध्वनिर्यथा तथोपरिष्टाद्दर्शितमिति।

(घ) इदमेवात्यन्ततिरस्कृतवाच्यमिति कथ्यते। उदाहरणान्तरे च 'निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते' इत्यन्तं रामायणपद्यं, 'या निशा सर्व्वभूतानां तस्यां जागर्त्ति संयमी' इत्यादि भगवद्गीताश्लोकश्च। लक्षणामूलध्वनिपरिग्रहेण लक्षणान्वयव्यतिरेकानु-विधायित्वमेवास्य ध्वनेर्निदानमिति पक्षः स्वीकृतः। विरुद्धलक्षणावत्पदघटितकाव्यीय-ध्वनिरेवात्राङ्गीकृत इति, अन्यथा तु गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमस्फुट-सन्दिग्धप्राधान्य-तुल्य-प्राधान्यादिसंज्ञकं आहतं स्यादित्यनुपदमेव मूलतः स्फुटीभविष्यति।

---

(4) 'महती कृपापि' इति (क) (ख) पुस्तकयोः पाठः।

अलक्ष्यो व्यङ्ग्यस्य क्रमो यत्र स तथा । क्रमस्तु विभावादिभिर्व्यज्यमान एव रसः, न तु विभावादय इति । लाघवाच्छतपत्रशतीयुगपद्वेधाभिमानवत् यत्र क्रमो न लक्ष्यते स तावदक्रमः । (ङ)

रसो भावस्तदाभासौ भावशान्त्यादिरक्रमः । ३९का

रसादिरक्रमोऽलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य इत्यर्थः । आदिशब्दाद्भावोदयभावशावल्य-भावसन्धयः । अयमसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसनिरूपणे दर्शयिष्यते । सम्प्रति लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो दर्श्यते—

यत्रानुध्वनिना व्यङ्ग्यं लक्ष्यते क्रमपूर्व्वकम् ।
स तु लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः शब्दार्थोभयशक्तिभूः ॥ ४०का

विवक्षितमपीति—विवक्षितमपि वाच्यं व्यङ्ग्यनिष्ठं व्यङ्ग्यपर्य्यवसानं स्यादित्यर्थः । तथाच वाच्यार्थस्य विवक्षायामपि व्यङ्ग्यार्थस्यैव प्राधान्यं, न तु वाच्यार्थस्येति भावः (ङ) । लक्ष्यमिति—वस्त्वलङ्कारादिरूपव्यङ्ग्यार्थानां हृदये उत्पत्त्यन्तर्ज्ञानरूपक्रमः सर्व्वेषां लक्ष्य इत्यर्थः । अलक्ष्य इति—रसादिरूपव्यङ्ग्यार्थानां हृदये उत्पत्त्यन्तर्ज्ञानरूपक्रमो न लक्ष्य इत्यर्थः । ध्वनिविषयकज्ञानस्योत्पत्त्यादिना ध्वनेरप्युत्पत्त्यादिव्यवहारः । अत्र दृष्टान्तो लाघवादिति—घनपत्रस्य कमलस्य शतसंख्यकपत्राणां सूच्या वेधे जाते सति प्रत्येकपत्रस्य यः प्रत्येकवेधस्तस्योत्पत्त्यादिक्रमो लाघवात् सूचीकरणकवेधनिष्ठशैघ्र्यान्न लक्ष्यः । अतएव यथा युगपदेकक्षण एव सर्व्वेषां वेधः कृत इति तेषामभिमानो यथा, तथात्रापि रसादि-व्यङ्ग्यानामुत्पत्त्यादिक्रमोऽपि न लक्ष्यः ।

(ङ) क्रमस्त्विति—एतमेवाभिप्रायं मनसि निधाय भगवता मुनिनोक्तं 'विभावानुभाव-व्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्ति'रिति । सर्व्वं तत्र 'रस'विरस एव नियतं विशदीभविष्यति । 'विभावादिभि'रित्यत्रादिपदस्य बहुवचनस्य च सार्थकतातएव स्फुटा—'एवञ्च विभावादीनां दण्डचक्रादिन्यायेन समूयैव कारणत्वं, न तु तृणारणिमणिन्यायेनैकैकस्ये'ति मन्तव्यम् । विभावाद्याः कारणान्येव, 'रसोद्बोधे विभावाद्याः कारणान्येव ते मताः' (सा. दर्पणे ३य परिच्छेदे) । अक्रम इति—असंलक्ष्यक्रम इति यावत् । "अत्र व्यङ्ग्यप्रतीतेर्विभावादि-प्रतीतिकारणकत्वात् क्रमोऽवश्यमस्ति, किन्तु नासौ निपुणेनापि लक्षयितुं शक्यः ।' कथं तावदस्याक्रमस्य ध्वनेर्निरतिशयानन्दरतया बहुविषयतया च सहृदयहृदयं सततमेवाधि-कुर्व्वत एकत्वेन गणना कृतेति न दुरूहः प्रश्नः । 'एषु रसादिषु चैकस्यापि भेदस्यानन्तत्वात् सङ्ख्यातुमशक्यत्वादसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिर्नाम काव्यमेकभेदमेवोक्त'मिति विश्वनाथः ।

अनुध्वनिरनुरणनं ध्वनेरेव दीर्घदीर्घभावः प्रतिध्वनिरिव वा। स तु लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः शब्दशक्तिभूरर्थशक्तिभूः शब्दार्थोभयशक्तिभूश्चेति त्रिधा।

आद्यो द्विधैवालङ्कारवस्तुनोर्द्योतनाद्भवेत् । ४१का

आद्यः शब्दशक्तिभूर्द्विधैव भवेत्। 'एव'कारस्तु अर्थशक्तिभववच्छब्दशक्तिभवोऽपि द्वादशेति परमतं व्यावर्त्तयति (च); अथवाऽलङ्कारस्यैव, वस्तुन एव, नान्यतरविशिष्टस्येत्यर्थः।

तत्रालङ्कारद्योतकः शब्दशक्तिभूर्यथा—

> आशामात्रे विलसदुदयः पद्मिनीचक्रबन्धुः
> सिद्धाभोगः सततमनिशामोदमैत्रीकषायः।

अनुरणनमिति—यथा घण्टादीनामेकनादोत्तरमपरनादानां क्रमो ज्ञायते, यथा वा ध्वन्युत्तरं प्रतिध्वनिर्ज्ञायते, तथैव येषां ध्वनीनामुत्पत्त्यादिक्रमो लक्ष्यते, स लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः।

अथवेति—'आद्यो द्विधैवे'त्यत्र 'एव'कारोऽलङ्कारवस्तुनोरित्यनन्तरमेव योजनीयम् (च)। तथा चालङ्कारस्यैव द्योतनात्, न तु वस्तुविशिष्टालङ्कारस्य; एवं वस्तुन एव द्योतनात्, न त्वलङ्कारविशिष्टस्य वस्तुनः। एवं सति केवलालङ्कारस्य द्योतनात्, तथा केवलवस्तुनो द्योतनादाद्यो द्विधा भवतीत्यर्थः।

आशामात्र इति—अयं कृष्णरूपश्चन्द्रो रोचिःपूरैः कान्तिप्रवाहैः शीततां आधं हरतु। प्रसिद्धचन्द्रस्तु शीततां करोति। तथाऽयं भजतां जनानामाशामात्र एव विलसन्नुदयो यस्य सः। अत्र शब्दमात्रश्लेषेणास्याशामात्रे दिक्सामान्य उदयः, प्रसिद्धचन्द्रस्य तु पूर्व्वाशायामेवोदयः। अयं पद्मिनीसमूहानां बन्धुः, स तु द्वेषी। अयं सततं सिद्ध आभोगः परिपूर्णता यस्य तथाभूतः, स तु कदाचित् पूर्णिमायामेव सिद्धाभोगः। अनिशं निरन्तरमामोदमैत्रीकषाया यस्य तथाभूतः। 'कषाय'शब्दोऽत्र माधुर्य्यवाची, 'मधुरेऽपि कषायः स्यादि'त्यनुशासनात्। अत्रापि शब्दमात्रश्लेषेण निशाभिन्नेऽपि काल आमोदादयो

उत्पन्नशतपत्रव्यतिभेदे क्रमोऽतिशीघ्रगम्यत्वादलक्ष्यः, अत्रापि कार्य्यकारणपरम्परा तदभिव्यक्तिनो रसभोगप्रणाली च न संलक्ष्यत इति तु न रिक्तं वचः।

(च) परमतमिति—नैतन्मते प्रसिद्धैरालङ्कारिकैरास्था स्थाप्यते, नास्य मतस्योल्लेखलेशोऽपि प्राचीनप्रसिद्धग्रन्थेषूपलभ्यते। मूलमेतन्मतस्य न तावत् दुर्निरूपम्—यतः 'अर्थस्य व्यञ्जकत्वे तच्छब्दस्य सहकारिते'ति न्यायेन अर्थबोधप्रसङ्गे सर्व्वत्रैव शब्दस्य साचिव्यम्, अतोऽर्थशक्त्युद्भवध्वनिभेदस्य प्रत्येकस्य प्रतिरूपकमेकं शब्दशक्त्युद्भवध्वनिकाव्यमस्तीत्यनुमानम्, तेन द्वादशधैव शब्दशक्त्युद्भवोऽपि विभजनीय इति मतम्। टीकाकृता 'एव'कारस्य द्वितीयव्याख्यावलम्बनेन मतस्यास्योल्लेखयोग्यत्वमपि व्याहतमिति दर्शितमिति मन्यामहे।

राधाश्लेषादिषु निरवधिव्यापृतः शोणपादो
रोचिःपूरैर्हरतु भजतां शीततां कृष्णचन्द्रः (क) ॥ ४

अत्र शब्दशक्त्याऽद्भुतचन्द्र इति प्रसिद्धचन्द्राद्व्यतिरिक्तैरखिलैर्गुणैर्व्यतिरेकालङ्कारो ध्वनितः । यद्यप्यसौ ध्वनित्वेनालङ्कार्य्य एव, तथापि ब्राह्मणश्रमणन्यायेनालङ्कार एव (ख) । एवमन्योऽपि ।

यस्य सः, प्रसिद्धचन्द्रस्य तु निशायामेव । राधाया आलिङ्गनादिकर्म्मसु निरवधिव्यापारयुक्तः, स तु राधाश्लेषादिनक्षत्रेषु कदाचित् संयुक्तः । अयं शोणपादो रक्तचरणः, स तु श्वेतपादः । अत्र 'पाद'शब्दः किरणवाची । अत्राशादिशब्दानां श्लिष्टत्वसत्त्वादेव शब्दशक्त्युद्भवो ध्वनिरिति ज्ञेयम् ।

अलङ्कार्य्योऽलङ्काराश्रय एव, ध्वनेस्तु प्राणत्वात्, प्राणस्य च शरीरारम्भकत्वात् ; शरीरस्त्वलङ्काराश्रय एव, न त्वलङ्काररूपं, कथं व्यतिरेकालङ्कारस्य ध्वनिरूपत्वमित्याक्षेपः । अत्रायोऽवधूतः—यद्यप्यवधूतस्य वर्णाश्रमादिकं किमपि नास्ति, तथापि पूर्व्ववृत्तस्य ब्राह्मणस्य स्मरणात् ब्राह्मणभिन्नेऽप्यवधूते कदाचिद्ब्राह्मणोऽयमिति प्रतीतिर्यथा जायते, तथालङ्कारभिन्नेऽपि ध्वनावलङ्कारप्रतीतिर्ज्जायत इति भावः ।

(क) श्लोकेऽस्मिन् 'पद्मिनी' 'मैत्री' 'मोद' 'कषाय' शब्दाः कृष्णपक्षे व्याख्यायां पारिभाषिकाः पारिभाषिकरूप्या वा । पद्मिनी खलूत्तमा स्त्रीजातिः । 'अनिशामोदे'ऽत्र सभङ्गाभङ्गश्लेषः, मोद इति कृष्णपक्षे । 'मोद' 'मैत्री' 'कषाय' पदैश्चित्स्थानां चित्तवृत्तीनां मैत्रीकरुणामुदितारूपाणां परिग्रहः, न तु पापिष्वपेक्षालक्षणाया 'उपेक्षा'या अपि—स खलु धर्म्मः वैष्णवमतानुमोदितः । 'कषाय'पदेन माधुर्य्यं, ततः गौण्या वृत्त्या करुणाया बोधः । भजतां विश्वभक्तानामिति यावत् । अत्र 'मात्रे' 'बन्धुः' 'सततम्' 'अनिशं' 'निरवधि' 'शोण' इत्येतेषां पदानां पदांशानां वेदार्थबोधे साचिव्यं स्फुटमेव । 'आशामात्रे विलसदुदयः' इत्यस्य सन्दर्भांशस्य व्याख्याऽन्यथापि विधेया । यदैव भक्तानां भगवन्तं साक्षात्कर्त्तुं प्रबलतराऽस्तीराकाङ्क्षा वा जायते, तदैव स प्रकटो भवति, विभूतिरूपेणांशकलात्वपक्षाक्रमेऽवताररूपेण वा । सर्व्वत्रैव तस्य प्रकाशः—'तस्य भासा सर्व्वमिदं विभाती'ति श्रुतिः । अनन्ता तद्विभूतिपरम्परा—'अनन्तवीर्य्यामितविक्रमस्त्वं सर्व्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्व्वः' इति श्रीभगवद्वचनात् । अवताररूपेण भक्ताशापूरणाकाङ्क्षया तदुदयस्तेनैवाभिहितः—'धर्म्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे' इति ।

(ख) तदुक्तं काव्यप्रदीपे 'प्रकाश'ग्रन्थव्याख्यावसरे 'ननु ध्वन्यलङ्कृतेरुपमादीनां प्राधान्यं न वा ? आद्ये कुतस्तेषामलङ्कारत्वं, अप्राधान्यालङ्कारत्वात्, द्वितीये कुतोऽस्य काव्यस्य ध्वनित्वं अङ्गस्याप्राधान्यादिति चेत्, न ; पूर्व्वं (वाच्यत्वदशायाम्) अयमलङ्कार आसीदित्येतावताऽ-

दधती समधुपरागं परिमलमेकान्तसुकुमारा ।

गुणकलिता (5) ललिते ! मम भूषितकण्ठा त्वमेव वनमाला ॥ ५

अत्र शब्दशक्त्या कवेर्व्वनमालाललितयोः साधर्म्यं निरूप्य प्रयासे व्युपरते सति वस्तुभूतः कश्चिदर्थः स्फुरति । स च—त्वमेव वनमाला, नान्येति ; त्वां प्रत्येव मे समादरः, न तस्याम् ; तेन त्वदालिङ्गनमेव मे प्रेय इति वस्तु ।

अर्थशक्त्युद्भवोऽर्थस्तु व्यञ्जकः स्वयमुद्भवो ।

कवेः प्रौढोक्तिनिष्पन्नो वक्तुस्तत्कल्पितस्य च ॥ ४२ का

अर्थशक्त्युद्भवो यो ध्वनिः स त्रिधा भवति—स्वतःसम्भवो, कविप्रौढोक्ति-निष्पन्नशरीरः, तन्निबद्धवक्तृप्रौढ़िनिष्पन्नशरीरश्च (भ) । तत्र स्वतःसम्भवी

हे ललिते ! भूषितकण्ठा सती त्वमेव मम वनमाला । मधुपस्य भ्रमरस्यानुरागेण सह वर्त्तमानं परिमलं सुगन्धं दधती, ललितापक्षे तवाधरमधुपानकर्त्तुर्म्ममानुरागेण सह वर्त्तमानं परिमलं दधती । गुणः सूत्रं वैदग्ध्यादिश्च । प्रेय इति अभीष्टमित्यर्थः, इति वस्तुध्वनिः 'मधुपा'दिशब्दानां परिवृत्त्यसहत्वाच्छब्दशक्त्युद्भवः ।

तन्निबद्धवक्तृप्रौढ़ीति—तेन कविना स्वकृतश्लोके निबद्धा उक्ता ये वक्तारस्ते दूतीनायिका-प्रभृतयो वहवो भवन्ति । तेषां प्रौढ़ोक्तिभिर्निष्पन्नं शरीरं यस्य सः । अर्थशक्त्युद्भवो यो ध्वनिरिति—सूत्रे'ऽर्थशक्त्युद्भवोऽर्थस्तु व्यञ्जक' इत्यत्र व्यञ्जकपदद्वयस्याऽत्रापि व्याख्यायां व्यञ्जको यो ध्वनिः स त्रिविध इति व्याख्येयम् । एवं सति यत्र काव्ये ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गारो

लङ्कारव्यपदेशात्—यथा ब्राह्मणपूर्व्वबौद्धसन्न्यासिनि ब्राह्मणव्यपदेशः । नन्वेवं व्यपदेश-समर्थनेऽप्यलङ्कारध्वनित्वं न समर्थितमिति चेत्, न—'अलङ्कार'पदेन (अलङ्कारध्वनिशब्दगतेन) तद्योग्यतया (अलङ्कारजातीयरूपाथाः) विवक्षितत्वात्, न चैवं रसादिध्वनावप्यलङ्कार-ध्वनित्वप्रसङ्गः, संलक्ष्यक्रमस्यैव तादृशस्य (कदाचिदलङ्कारस्य) तथा (अलङ्कारध्वनि-व्यपदेश्यतया) अभिप्रेतत्वात् । वस्तुतस्तु प्राधान्याप्राधान्ये व्यङ्ग्यस्य वाच्यापेक्षयैव, न तु रसापेक्षयापि, तदपेक्षया सर्व्वत्र गुणीभावात् ; तथा चोपमादीनां रसाङ्गतयाऽलङ्कारत्वं, वाच्यापेक्षया प्राधान्यस्येति न दोषलेशावकाश' इति ।

(भ) ✓रसगङ्गाधरकृता जगन्नाथेन तत्पूर्व्वतरेश्च कैश्चित् कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिनिष्पन्न-शरीरस्य ध्वनेः कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नाद्व्यङ्ग्यात् पृथक् सत्ता न तावत् स्वीकृता । तदसत्—यदाहुर्ह्यन्थकाराः—'न खलु कवेः कविनिबद्धस्यैव रागाद्याविष्टता । अतः कविनिबद्ध-

---

(5) 'गुणगुम्फिता' इति (क) (ख) (ङ) पुस्तकेषु पाठः । तथात्वे तु आर्य्यायास्तृतीये पादे त्रयोदश मात्राः, मात्राधिक्यञ्च प्रागुप्रदर्शितदिशा कथमपि समर्थनीयम् ।

न केवलं कविभणितिमात्रनिष्पन्नः, व्यवहारेऽपि समुचितत्वेन सम्भाव्यमानः । अन्यौ कविना तन्निबद्धवक्त्रा च प्रतिभामात्रेण व्यवहारासिद्धावपि निर्म्मितौ ।

वस्तुत्वालङ्कृतित्वाभ्यान्ते द्वैविध्येन षट् स्मृताः । ४३का

ते त्रयो भेदा वस्तुरूपतयाऽलङ्काररूपतया च षट्प्रकाराः स्युः ।

वस्तुना वस्त्वलङ्कारावलङ्कारेण तेषु चेत् ।

व्यज्येते अप्यलङ्कारवस्तुनी(6) द्वादशापि तत् ॥४४का

तेषु षड्विधेषु चेत् यदि वस्तुना वस्तु चालङ्कारश्च व्यज्यते, अलङ्कारेणालङ्कारो वस्तु च व्यज्यते, तत् तदा द्वादशापि भवन्तीत्यर्थः । क्रमेणोदाहरणानि—

वर्त्तते तादृशोत्तमोत्तमकाव्यस्थितोत्तमध्वनेरेव लक्षणम् । अस्यैव द्वादश भेदा वक्तव्याः । यत्र ध्वनेर्भेदान्तरं नास्ति केवलध्वनिमात्रं, तदर्थं लक्षणान्तरमनुसन्धेयम् । अन्याविति—स्वतःसम्भविध्वनिभिन्नौ कविवाङ्निष्पन्नकविनिबद्धवक्तृवाङ्निष्पन्नध्वनी इत्यर्थः । तौ तु कविना कविनिबद्धवक्त्रा च प्रतिभामात्रेण स्ववचनेनैव निर्म्मितौ । तत्र तत्र लोकव्यवहारासम्भवेऽपि चतुर्म्मुखस्येव कविरेव स्वतन्त्रसृष्टिकर्त्तेति भावः । अतएवोक्तं काव्यप्रकाशे—'नियतिकृतनियमरहिता'मिति ।

षट्प्रकाराः स्युरिति—षड्भेदास्तु सामान्याकारेणापातत एवोक्ताः, किन्तु वक्ष्यमाणद्वादशभेदस्यान्तर्गता एव, न तु तदपेक्षया स्वतन्त्राः, अतएव षड्भेदानां स्वतन्त्रोदाहरणं न

वक्तृप्रौढोक्तिः कविप्रौढोक्तेरधिकं सहृदयचमत्कारकारिणीति पृथक् प्रतिपादिते'ति' । अपि च न खलु कविः सर्व्वदेव स्वकाव्यनिबद्धपात्रमुखेन स्वकीयामेवाभिप्रायप्रणालीमाविष्करोति । प्रौढोक्तिरध्यवसायमूलातिशयोक्त्यलङ्कारप्राणभूतेति ज्ञेयम् । वस्तुतस्तत्र 'प्रौढोक्ति'पदेन सर्व्वविच्छित्तिजीवातुभूतस्य प्रसिद्धस्यातिशयोक्तिचक्रस्यैव परिग्रह इत्यभिधानेऽपि न किमपि वैयर्थ्यम्—यथाहाचार्य्यदण्डी स्वनिबन्धे—'अलङ्कारान्तराणामप्येकमाहुः परायणम् । वागीशमहितामुक्तिमिमामतिशयाह्वयाम् ॥' (२।२२०) । यद्यत्र 'प्रौढोक्ति'पदेन 'वक्रोक्तिजीवित'कृता कुन्तकेन संज्ञान्तरकल्पनयेतरव्यावर्त्तकत्वेन परिच्छिन्नाया वक्रोक्तेरेव निर्द्देशः—तथा च तत्पद्ये 'प्रसिद्धं मार्गमुत्सृज्य यत्र वैचित्र्यसिद्धये । अन्यथैवोच्यते सोऽर्थः सा वक्रोक्तिरुदाहृता ॥' 'सैषा सर्व्वत्र वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते । यत्नोऽस्यां कविना कार्य्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना ॥' इति च । 'प्रौढोक्ति' पदस्य तात्पर्य्यग्रहे पण्डितराजजगन्नाथपादानां प्रहेलिकाप्रायमप्यभिधानमतीव चमत्कारीत्यस्मोदाह्रियते—'यदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यं, यथा तु व्यङ्ग्यं न तथोच्यते' इति ।

---

(6) 'वस्त्वलङ्कारवस्तुनी' इति (ख) पुस्तके वर्ज्जनीयः पाठः ।

गोउलमहिंदणंदण सुण्णघरे एत्थ मा पविस ।

अज्ज सहीए सामी गोमी दूरं गओ गोट्ठं ॥ ६ (ञ)

अत्र स्वामी, न तु प्रियः । गोमी बह्वीनां गवां पतिः, तेन शीघ्रं नायास्यति । दूरं, न तु नेदीयः, अतश्चिरं व्याप्यास्या गृहं शून्यं भावि । तेनात्र निःशङ्कमेव प्रविश्य विलस्यतामिति वस्तु ।

श्रूयते परिमले मलशब्दो मेखलादिषु खलाद्यभियोगः ।

चन्दनादिरस एव हि पङ्को नीवीकेशरसनादिषु बन्धः ॥ ७ (ट)

अत्र कवेरप्रयासरचनाबलात् (7) व्रजलोके मलाद्यभावो वस्तुभूतोऽर्थः स्वतःसम्भवी, तेन स्वभावोक्त्यलङ्कारः—इति द्वेधा ।

गञ्जनान्न हि बिभेषि गुरूणां खञ्जनाक्षि ! यमुनामधुनागाः ।

अञ्जनाभ इह कुञ्जर एकः कञ्जनालदलभञ्जनकारी ॥ ८

दत्तम् । क्रमेणेति—तत्र स्वतःसम्भविनो ध्वनेर्वस्त्वन्तरव्यञ्जकं वस्तुरूपं प्रथमभेदमाह—गोउलेति । गोकुलमहेन्द्रनन्दन ! शून्यगृहेऽत्र मा प्रविश । अद्य सख्याः स्वामी गोमान् दूरं गतो गोष्ठम् ॥ अतश्चिरकालं व्याप्यास्या गृहं शून्यं भविष्यतीति वस्तुध्वनिः, तेन वस्तुध्वनिना'त्र निःशङ्क'मित्यादि वस्तुध्वनिरित्यर्थः ।

अलङ्कारव्यञ्जकं वस्तुरूपं द्वितीयभेदमाह—श्रूयत इति । अत्रे मलाद्यभाव एव वस्तुभूतो व्यङ्ग्यः, तेन वस्तुना स्वभावोक्त्यलङ्कारो व्यङ्ग्य इत्यर्थः ।

अञ्जनेति—अञ्जनस्येवाभा कान्तिर्यस्यैवम्भूत एकः कुञ्जरः । कमलनालस्य दलभञ्जनक, श्लेषापत्तेऽतिशयोक्त्या सुन्दरीणामधररूपदलस्य भञ्जनकारी ।

(ञ) प्राकृतस्य छायायां 'गोमी'त्यस्य 'गोमानि'ति विपरिणतिः कृता टीकाकृता ! स्वकृतप्रयुक्तपदेन पूर्वाङ्के दर्शितेन 'गोमी'त्यनेन न विपरिणतेरवकाश इति मन्यते । यद्यपि 'चन्द्रगोमी'त्यादि संज्ञावाचकत्वेनैव प्राचीनैर्'गोमि'पदस्य सिद्धत्वं समर्थ्यते, तथापि कदाचित्तत्क-प्रयोगबलादस्यर्थविवक्षायामपि पदस्यास्य समर्थनं परवर्त्तिवैयाकरणमतानुमोदितमेव । 'स्वामी सुग्धतरो वनं घनमिद'मित्यादाविवात्रापि 'स्वामि'पदस्य चरितार्थता बोध्या ।

(ट) अत्र श्लोकस्य पूर्व्वार्द्धेऽनुप्रासवद्वचनरचनातो न ध्वनेः शब्दशक्त्युद्भवत्वमेव वाच्यम्—'परिमल'पदं मलान्तं, 'मेखला'पदञ्च खलान्तं, न च तस्मादेव भावादत्र व्यञ्जनोद्गता । उत्तरार्द्धेन एव तत् स्फुटं भवति, यतो न तत्र स शब्दालङ्कारोल्लासः । अत्र 'मलशब्दः' 'खलाद्यभियोग' इति पदद्वयेनान्यदपि व्यञ्जनाबोध्यं चमत्कारकारणमस्ति, यत् केवलं

---

(7) 'वचनबलात्' इति (ख) (ङ) पुस्तकयोः पाठः ।

अत्र सखीं प्रति सखी वदति—'खञ्जनाक्षी'ति सम्बोधनमर्य्यादया सखीरूपो वक्ता। 'अधुने'त्यकालेऽपि यदगास्तेन स्नातुं नागाः, कृष्णाङ्ग-सङ्गायैवागा इति काव्यलिङ्गालङ्कारः, तेन त्वं 'गुरूणां गञ्जनाम्न बिभेषी'ति गुरुगञ्जने तव भयं नास्ति यथा कृष्णाङ्गसङ्गविरहे इति वस्तु ध्वन्यते। एवं 'कुञ्जर' इति कृष्णनामापह्नवेनापह्नुत्यलङ्कारेण कृष्णकुञ्जरयोः सादृश्य-व्यञ्जनादुपमालङ्कारस्य—इति स्वतःसम्भविनः श्लोकत्रयेण चातुर्व्विध्यम् (ठ)।

कविप्रौढ़ोक्तेश्चातुर्व्विध्यं यथा—

> स्पन्दते यदि पदादि तदासां स्यन्दते मधुरिमामृतधारा।
>
> सङ्गतः पवनजाद्व्रततीनामङ्गतो मधुकणा इव भूमौ ॥ ८

अत्र कविप्रौढ़ोक्तिरेव, न पूर्व्ववत् स्वतःसम्भवी स चार्थः। यासां पदादि-स्पन्दनमात्रेणाप्येवं माधुर्य्यरसप्रतिपत्तिरित्यहो आसां लोकोत्तरतेति वस्तु-भूतोऽर्थः। स च तासां रासादिनृत्यविधौ वा कीदृश इति वस्तु व्यनक्तीति

स्पन्दत इति—आसां व्रजसुन्दरीणां पदाद्यङ्गं यदि स्पन्दते चलति, तदा माधुर्य्यामृतं स्यन्दते स्रवति। न पूर्व्ववत् स्वतःसम्भवीति—माधुर्य्यस्यामूर्त्तत्वात्तस्य धारापतनासम्भवेन लोकव्यवहारे समुचितत्वाभावान्न स्वतःसम्भवीत्यर्थः।

वङ्गभाषाभाषिणामेव वेद्यम्। अत्र यद्यपि 'तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्या विगीयते' इति मीमांसकपरिगृहीतपरिसंख्यावत्पदकदम्बक इवालङ्कारिककल्पितपरिसंख्या-ऽलङ्कारवति प्रबन्धेऽलङ्कारतो वस्तुभूतस्य व्रजलोके मलाद्यभावरूपस्यार्थस्य स्फुरणं सम्भवि, तथापि वस्तुत एव साक्षादलङ्कारव्यञ्जनेति ग्रन्थकृतो विवक्षा न याद्दृच्छिकी। अत्रेतरत्र मूले च स्वभावोक्तिपदेनालङ्कारिकनिरूढ़स्वभावोक्त्यलङ्कारस्य न प्रायशः स्वीकारः, अपि तु स्वभावस्यालौकिकस्यापि पदार्थवैशिष्ट्यस्योक्तिर्व्विच्छित्तिमुखेनाभिधाननिर्व्वाह इति निर्व्वचनेनाध्यवसायमूलाया अतिशयोक्तेरेव ग्रहणं समर्थंत इति मन्यामहे। एवमपि काव्यप्रकाशे 'गाढ़कान्तदशनक्षते'त्यादि माघकविपद्ये तुल्ययोगितालङ्कारा-च्छन्दनिर्व्वचनमूलार्थसङ्गितान्न त्वालङ्कारिकसम्मितात् 'समुच्चया'लङ्कारस्य व्यञ्जनोक्ता—तत्र तट्टीकाकृद्भिः कैश्चिदस्यायमेवाशयः सूचित इति तत एव द्रष्टव्यम्।

(ठ) अत्र स्वतःसम्भविनाऽलङ्कारेण (एकत्र काव्यलिङ्गेनापरत्रापह्नुत्या) वस्त्वलङ्कृतिश्च यथाक्रमं व्यज्यते। एवमादिषूदाहरणेष्वलङ्कारा इतरतः स्वविच्छित्तिमाददाना अपि विच्छित्तिवैशिष्ट्यमर्थस्य सन्दर्भस्य वा समावहन्तीति तु न चित्रम्। यदाहू रसगङ्गाधरकृतः—'अलङ्कारा हि वाच्यसौन्दर्य्यसारा प्रायशः स्वान्तर्गतं प्रतीयमानं पृष्ठतः कुर्व्वन्तौ'ति।

वस्तुना वस्तु । उत्तरार्द्धे व्रततीनां पवनजात् सङ्गान्मधुकणा इवेति तासामपि व्रततिभिरुपमेत्युपमालङ्कारेण स्वभावोक्त्यलङ्कारो ध्वनित इति द्वेधा । (ङ)

गोकुले कुलजवालवधूनां श्यामधामनि मनोरथभाजाम् ।
नोज्जगाम न जगाम विरामं सौहृदं हृदय एव जुघूर्णे ॥ १०

अत्र कविप्रौढ़ोक्तिः । 'नोज्जगामे'ति लज्जाधिक्यं वस्तु । 'न जगाम विराम'मिति सौहृदस्य दार्ढ्यातिशयो वस्तु । तेन तेन 'हृदय एव जुघूर्णे' इति हृदयक्षोभातिशयो घूर्णनत्वेनोत्प्रेक्षित इत्युत्प्रेक्षालङ्कारश्च ।

स्तुमः किन्त्वामम्भोधरसुभग ! शम्भोरधिशिरः
पदाम्भोजस्याम्भो यदकृत पदम्भोस्तव ततः ।
उमायै दत्त्वार्द्धं वपुरपरमर्द्धञ्च भवते
गुणेभ्यो निर्मुक्तः स परमभवद्ब्रह्म परम ! ॥ ११

अत्र कविप्रौढ़ोक्तिः । तव शम्भोरधिशिरो यद्यस्मात्तव पादाम्भः पदमकृत, तेन त्वमन्य एव कोऽपि सर्व्वोपरि वर्त्तमानः स्तवविषयो नेत्यतिशयोक्त्यलङ्कारः ।

गोकुल इति—श्यामधामनि श्रीकृष्णे मनोरथभाजां पूर्व्वरागवतीनां कुलजवालवधूनां सौहृदं नोज्जगाम नोद्गतं वभूव, लज्जया ताभिर्न व्यक्तश्चक्र इत्यर्थः । कविप्रौढ़ोक्तिरिति—सौहृदस्यामूर्त्तत्वेन घूर्णनक्रियाया असम्भवादितिभावः । तेन तेनेति–वस्तुव्यङ्ग्यद्वये-नेत्यथः, उत्प्रेक्षित इति—उत्प्रेक्षालङ्कारो व्यङ्ग्य इत्यर्थः ।

स्तुम इति—भो अम्भोधरसुभग ! मेघ इव सुन्दर श्रीकृष्ण ! यद्यस्मात्तव पदाम्भोजस्याम्भः गङ्गा महादेवस्याधिशिरः शिरसि पदमास्पदमकृत, तत एव हेतोस्त्वां सर्व्वोत्कृष्टं किं स्तुमः ? तव चरणोदकस्पर्शेन स महादेवो गुणेभ्यो मुक्तः सन् परं ब्रह्माभवत्, हे परम ! । ननु देहसत्त्वे कथं महादेवस्य परब्रह्मरूपत्वमिति चेदत आह (8)—उमायै इति । महादेवस्य परमेश्वरत्वेन देहस्य नित्यत्वान्न नाशसम्भवः, अतः कविप्रौढ़ोक्तिः ।

श्लोकेऽत्रानुप्रासगरिमाऽर्थचमत्कारसहकारी, 'अद्यालोकि घनप्रभः सखि ! मये'त्यादिसन्दर्भे कृष्णस्य सिंहरूपेण वर्णनमिवेहापि तस्य कुञ्जरत्वेन वर्णनं समयोपयोगि सरसतावहञ्चेति विदग्धजनसंवेद्यम् । नायिका चात्र अभिसारिका मध्या प्रगल्भा वा, 'नद्यादीनां तटी तथा' (सा· द· ३य परिच्छेदे) इति निर्द्देशानुसारेण यमुनातटमत्राभिसारस्थानमिति च ज्ञायते ।

(ङ) 'व्रजभामिनीर्ध्यानेनानुभूय कर्णपूरः कविर्व्वर्णयती'ति साहित्यकौमुदीटीकायाम् (३।२७)। अत्रापि मूले 'स्वभावोक्ति'पदं न निरूढ़लक्षणाघटितम् । यद्यपि व्रततिभिरित्यु-

(8) 'परब्रह्मरूपत्वमित्यत आह' इति (ख) (घ) (ङ) पुस्तकेषु पाठः ।

तेन 'उमाये दत्वार्द्धं वपुरपरमर्द्धञ्च भवत' इत्यादिना स वपुर्व्विरहेण परं ब्रह्माभवत्, त्वन्तु वपुषैव परं ब्रह्मेति वस्तु—इति कविप्रौढ़ोक्तिश्चतुर्था ।

कविनिबद्धवक्तृप्रौढ़ोक्तिर्यथा—

परिपुट्ठे परिपुट्ठं झीणे झीणं समम्मि समं ।
माहव ! तीए अंगं तुज्झ सिणेहेण घड़िअं व ॥ १२

अत्र साऽयुषा जीवतीति न, अपि तु तव स्नेहेनैवेति वस्तु । 'तुज्झ सिणेहेण घड़िअं वे'ति तस्या अङ्गन्त्वत्स्नेहोपादानमित्यङ्गान्तराद्व्यतिरिक्तं तदङ्गमिति व्यतिरेकालङ्कारः—इति वस्तुनाऽलङ्कारः ।

श्रुतियुगमभिधत्ते श्रीलवृन्दावनेऽसौ-
त्यनुदिशमिति नेत्रद्वन्द्वमात्मा हृदीति ।

परिपुट्ठे इति—परिपुष्टे परिपुष्टं क्षीणे क्षीणं समे समम् । माधव ! तस्या अङ्गं तव स्नेहेन घटितमेव ॥ हे माधव ! तव स्नेहे परिपुष्टे सत्यस्या अङ्गमपि परिपुष्टं भवति, अतस्तव स्नेहेन निर्म्मितमस्य अङ्गमङ्गान्तरात् पञ्चभूतारब्धादङ्गान्तराद्व्यतिरिक्तमित्यर्थः—इति वस्तुना व्यङ्गोऽलङ्कारः । अत्र कविनिबद्धवक्त्री दूती । यद्यपि लोकव्यवहारे देहस्य स्नेहारब्धत्वाभावात् प्रौढ़ोक्तिस्तथापि ह्लादिनीशक्तिरूपायामासां देहस्य प्रेमारब्धत्वेन स्नेहारब्धत्वं नासम्भवमिति बोध्यम् ।

माधवविरहेणात्यन्तव्याकुला काचिद्व्रजसुन्दरी श्रीकृष्णमुद्दिश्याह—श्रुतियुगमिति । हे महात्मन् श्रीकृष्ण ! 'अरे मत्कर्णद्वय ! भवद्भ्यां श्रीकृष्णो दृष्ट' इति मया पृष्टं श्रुतियुगं 'त्वं वृन्दावने वर्त्तसे' इत्यभिधत्ते । तथा च साऽनुरागवशात् 'निरन्तरं कृष्णो वृन्दावने वर्त्तते' इति कर्णेन शृणोतीति भावः । पुनर्मया पृष्टं नेत्रद्वन्द्वं 'त्वं सर्व्वासु दिक्षु वर्त्तसे' इति वदति । तथा च साऽनुरागाधिक्यात् सर्व्वत्रैव कृष्णं नेत्रेण पश्यतीति भावः । पश्चान्मया पृष्ट आत्मा बुद्धिः 'त्वं हृदये वर्त्तसे' इति वदति । तथा च सा बुद्ध्या निरन्तरं त्वां हृदये पश्यतीति भावः । तेषां वचने मम निर्द्धारो न जातः—अतस्त्वं पृच्छ्यसे, निश्चयं कृत्वा वद, त्वं कुत्र भवसि ? कष्टा एतावत्पीडायामप्यनिःसृतत्वाद्दुःखरूपा मम

यमालङ्कारेण तासां तन्वङ्गत्वकोमलत्वादिवस्तुन एव द्योतनं, तथापि तदध्यासमूलभूतातिशयोक्त्यलङ्कारमुखेनेत्यलङ्कारस्यैव व्यङ्ग्यत्वाभिधानं, 'प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ती'त्यभियुक्तनिर्द्देशात् । मधुररससर्व्वस्वस्य भगवतस्ताडशानां तद्वल्लभानाञ्च वर्णनं वैष्णवकविसम्प्रदायस्य स्वभावसिद्धम् । 'ढल ढल काँचा अङ्गेर लावनी अवनी बहिया याय' इत्यादि वङ्गभाषानिबद्धपदजातमत्र निदर्शनम् ।

क नु भवसि महात्मन् ! ब्रूहि कष्टासवोऽमी
त्वदनुसरणपान्थाः कण्ठ एव भ्रमन्ति ॥ १२ (ढ)

अत्र कविनिबद्धानुरागिबाला वक्त्री । अस्याः प्रौढ़ोक्तौ शब्दप्रत्यक्षानुभव-रूपं प्रमाणत्रयं परस्परव्याहतमपि सर्व्वमेव प्रमाकरणम् । न कुत्राप्य-प्रामाण्यमिति वस्तु, तेन च त्वं व्यापकोऽसीति वस्तु, तेनैकस्य सर्व्वानुगत-त्वाद्विरोधे विरोधालङ्कारो व्यतिरेको वा । 'क नु भवसी'ति प्रश्नेन सन्देहा-लङ्कारः, तेन 'महात्मन्नि'ति कदाचिद्यदि न ब्रूषे, तदा कपटी त्वमिति हेत्वलङ्कारः । तेन 'कष्टासवोऽमी त्वदनुसरणपान्थाः कण्ठ एव भ्रमन्ती'ति, प्राणास्त्वदनुसरणे तव पश्चाद्गमने पान्थाः पथिकाः सन्तस्त्वद्वार्त्तामप्राप्य स्वस्थानन्तव्या कण्ठ एव भ्रमन्ति । अत्र यद्यपि लोकव्यवहारदृष्ट्यैकव्यक्तेरेकस्मिन् क्षणे स्थलत्रय-वर्त्तित्वस्यासम्भवेन तज्ज्ञानस्यासम्भवात् प्रौढ़ोक्तिस्तथाप्यचिन्त्यैश्वर्य्ये श्रीकृष्णे एकक्षणे स्थलत्रयवर्त्तित्वं नासम्भवमित्याह—अस्याः प्रौढ़ोक्ताविति । प्रमाणत्रयं परस्परव्याहतं, एकक्षणे स्थलत्रयवृत्तित्वस्य प्रमात्मकज्ञानजननेऽसमर्थमपि सर्व्वमेव प्रमाणत्रयं प्रमा-करणम् । क्षणे न कस्यापि वस्तुनोऽसम्भवः, अतो न कुत्राप्यप्रामाण्यमिति वस्तु व्यङ्ग्यं, वस्तुरूपमेको भेदः । पुनस्तेन व्यापकत्वरूपवस्तुनैकस्य परिच्छिन्नस्य सर्व्वत्रानुगतत्वविरोधेन विरोधालङ्कारः । यद्यपि परमेश्वरत्वेन नायं विरोध (१) इत्याच्यते, तथापि व्यतिरेकालङ्कारस्तु भवत्येवेत्याह—व्यतिरेको वेति । एतादृशः पुरुषोऽन्यो नास्तीति पुरुषान्तरा-द्विलक्षणोऽयमिति व्यतिरेकालङ्कार इत्यर्थः । तथा च वस्तुव्यङ्ग्योऽलङ्कार इति द्वितीयो भेदः । तेन सन्देहालङ्कारेण—तथा च मत्सन्देहनिवर्त्तकं वाक्यं यदि न ब्रूषे तदा त्वं न महात्मा किन्तु कपटीति हेत्वलङ्कारः । तेनालङ्कारव्यङ्ग्योऽलङ्कार इति तृतीयो भेदः । तेन हेत्वलङ्कारेण मत्प्राणाः कण्ठ एव घूर्णन्ते, अतो निर्णीय कथ्यतामिति वस्तु व्यङ्ग्यम् ।

(ढ) पद्यमेतत् कविकर्णपूरगोस्वामिनो गुरोः सुगृहीतनाम्नः श्रीमदाचार्य्यश्रीनाथस्य । अयमेवावस्थाविनिवेशः प्रेमोन्माद इति वैष्णवैर्गीयते । (श्रीराधाभावभावितानां श्रीकृष्ण-चैतन्यचरणानां नीलाचलवर्त्तिनामियमेवावस्था तच्चरितेषु प्रकटिता ।) एवमपि लोके नायकनायिकादयः स्वदयितावान्तरन्तादिग्रहणायापरनिर्द्दिष्टदेशादिमार्गेषु तथा तदात्मीयतो संवादलब्धावाद्याकाङ्क्षन्ते, पश्चात्त विरहव्याकुलाः 'प्रासादे सा पथि पथि च सा पृष्ठतः सा पुरः सा पर्य्यङ्के सा दिशि दिशि च सा' इत्यादि जल्पितमालापयन्तः मनःसु, अन्विष्यन्तोऽपि नाप्नुवन्तः स्वभवने स्वस्मिन्नेव वा प्रतिनिवर्त्तन्ते ।

(१) 'यदि परमेश्वरत्वे नाथ विरोधः' इति (क) पुस्तके, 'यद्यपि परमेश्वरत्वेन नायं विरोधः' इति (ख) पुस्तके पाठः ।

मदसव: स्वस्थानं त्यक्तवन्त एव निर्णयमज्ञात्वा कण्ठ एव घूर्णन्ते, अतो निर्णीय कथ्यतामिति वस्तु । इदं पद्यमस्मद्गुरोः—इति कविनिबद्धवक्तृप्रौढ़ोक्तिश्चतुर्थी ।

शब्दार्थभूरेक एव—　　　　४५ का

शब्दार्थोभयशक्त्युत्थो ध्वनिरेक एव। केषाञ्चिन्मतेऽत्रापि वस्त्वलङ्कार-सद्भावादनेकविधत्वं स्यात्, तन्निरासाय 'एव'कारः। किन्तु तन्मतम् न सङ्गच्छत इति न तेन लिखिष्यमाणभेदादाधिक्यमपि भेदानाम् । (ण)

यथा—

अशेषसन्तापहरो जनुर्भृतां सदावलाकामदमेदुरद्युतिः ।
त्विषाश्रयैर्माधव ! जीवनप्रदो भवान् भुवं श्यामयते घनो नभः ॥ १४

परमतेऽत्रापि वस्त्वलङ्कारसद्भावः (त) । यथा वा—

तथा चालङ्कारव्यङ्ग्यं वस्त्विति चतुर्थो भेद.। एवं सत्येकस्मिन्नेव श्लोके चतुर्द्धा भेदो द्रष्टव्यः। अतएवैतत्पद्यं कवेरतिशयशक्तिद्योतकमिति ज्ञेयम्।

तन्मतं न संगच्छत इति न, अपि तु संगच्छत एव (ण)। तेन तन्मते लिखिष्यमाण-भेदादपि भेदानामाधिक्यमपि बोध्यम्।

उभयशक्त्युद्भवस्य ध्वनेरुदाहरणमाह—यथेति। हे माधव ! भवांस्त्विषाश्रयैः कान्ति-समूहैर्भुवं श्यामयते श्यामां करोति, मेघस्तु त्विषाश्रयैराकाशं श्यामयते। एवमवलानां कामदश्चासौ स्निग्धद्युतिश्चेति तथाभूतो भवान्, मेघोऽपि वलाकया वकपङ्क्त्या शोभा-जन्यमदो यस्य तथाभूतश्चासौ स्निग्धद्युतिश्चेति। मेघपक्षे जीवनं जलम्। अत्र मेघ कृष्णयोरुपमालङ्कार एव व्यङ्ग्यः, न तु व्यङ्ग्यान्तरम्। स चोपमालङ्कारो 'वलाका'-'जीवना'दिरूपपरिवृत्त्यसहपदव्यङ्ग्यत्वाच्छब्दशक्त्युद्भवः, तथा देहधारिणामशेषसन्तापहर इति परिवृत्तिसहविशेषणपदजन्यार्थव्यङ्ग्यत्वादर्थशक्त्युद्भवश्च ज्ञेयः। परमतेऽत्रापि कष्टेन वस्त्वादिध्वनिसद्भावः स्वीक्रियत इत्युभयशक्त्युद्भवस्योदाहरणान्तरमाह (त)—यथा वेति।

(ण) अत्रोभयशक्त्युत्थध्वनेरनेकविधत्वं पूर्व्वतरप्रसिद्धालङ्कारिकचक्रमतानुसारिणा कविकर्णपूरेण न स्वीकृतमिति मूले कारिकासु, 'केषाञ्चि'दिति वृत्तौ निर्द्देशात्, 'कि'न्त्विति तत्र प्रयोगाच्चोपपद्यते। तथाप्यसार्व्वत्रिकं ग्रन्थकारानभीष्टमपि मतं प्रमाणीकुर्व्वद्भिः टीकाकृद्भिरुभयपक्षावलम्बनव्याजेन सामञ्जस्यसाधनाय चेष्टितमिति द्रष्टव्यम्। सर्व्वत्रैव संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनावुभयशक्त्युत्थत्वमिति यदत्र कैश्चिदुच्यते, न तच्चारु। यदाहुरुद्द्योतकाराः काव्यप्रकाशटीकायाम्—'एतेन शब्दार्थयोरन्यतरस्य व्यञ्जकत्वेऽपरस्यापि सहायत्वेनोक्तत्वात् सर्व्वत्रैवोभयशक्तिमूलत्वमित्यपास्तं, योऽर्थो व्यञ्जकस्तद्बोधकशब्दस्य, यः शब्दो व्यञ्जकस्त-द्बोध्यार्थस्यापि व्यञ्जकत्वमिति तदाशया'दिति।

(त) केषाञ्चिन्मते उभयशक्त्युद्भवे ध्वनावपि वस्तुतो वस्तुनोऽलङ्कारस्य च, अलङ्कारा-

मध्वन्तकृत् सुमनसामामोदैर्घ्राणतर्पणः।
राधाद्यपरपर्य्यायो माधवः कस्य न प्रियः॥ १५

वाक्येऽष्टादशधा त्विमे। ४६ का

इमेऽष्टादशधा ध्वनयो वाक्ये भवन्तीत्यर्थः। अष्टादशधात्वं तु—अविवक्षितवाच्यस्य द्वौ भेदावर्थान्तरसंक्रमितमत्यन्ततिरस्कृतञ्चेति। विवक्षितवाच्यस्य षोड़श—असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य एकः, संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्याश्च पञ्चदश। तत्र शब्दशक्त्युद्भवो द्वौ, अर्थशक्त्युद्भवो द्वादश, उभयशक्त्युद्भव एकः।

वाक्य एव द्विशक्त्युत्थः—४७ का

शब्दार्थोभयशक्त्युद्भवो ध्वनिर्वाक्य एव। 'इध कुंदाभपणमज्झे' (२य किरणे ६ श्लोकः) इत्यादि तदुदाहरणम्।

काचिद्वनसुन्दरी गुरुजनशङ्कया श्लेषेण स्वसखीमाह—हे सखि! माधवो वैशाखः कस्य न प्रियः, पक्षे श्रीकृष्णः। मधोश्चैत्रस्यान्तकृत्, वैशाखस्य प्रथमदिनारम्भ एव चैत्रस्यान्तदर्शनादिति; कृष्णपक्षे मधुनाम्नो दैत्यस्यान्तकृत्। सुमनसां स्वोद्भवपुष्पाणामामोदैर्जनानां घ्राणं तर्पयतीति, पक्षे शोभनं मनो यासान्तासां सुन्दरीणामामोदैः स्वीयाङ्गगन्धैर्घ्राणं तर्पयतीति। 'राधादि'शब्द एवापरपर्य्यायो यस्य सः, 'वैशाखे माधवो राध' इत्यभिधानात्; पक्षे राधाया एवाद्यः प्रथमः, परः श्रेष्ठः, पर्य्यायः परिसरणमनुगतिर्यस्य सः। अत्रापि वैशाखकृष्णयोरुपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः—स च परिवृत्त्यसह-'मध''सुमनः' 'राध'पदव्यङ्ग्यत्वाच्छब्दशक्त्युद्भवः, तथा परिवृत्तिसहा'न्तकृदामोदघ्राणतर्पणा'दिविशेषणपदजन्यार्थव्यङ्ग्यत्वादर्थशक्त्युद्भवश्च।

वाक्य इति—परस्परासक्तिमत्पदनिचयघटितत्वं वाक्यत्वम्। तथाच पूर्व्वोक्तानि सर्व्वाण्येवोदाहरणानि वाक्य एव दत्तानि, न तु स्वतन्त्रैकैकपद इति भावः। अष्टादशप्रकाराणां गणनामाह—अष्टेति। षोड़शप्रकाराणां विवक्षितवाच्यानां गणनामाह—असंलक्ष्यक्रमेति। पञ्चदशप्रकाराणां संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यानां गणनामाह—तत्र शब्दशक्त्युद्भव इति। तेषां ध्वनीनां मध्ये शब्दार्थोभयशक्त्युद्भवो ध्वनिस्तु वाक्य एव सम्भवति, न तु पदे।

वस्तुनोऽलङ्कारस्य चेत्यादिकया दिशा ध्वनेरनेकविधत्वं सम्भवति। तन्मते 'अशेषसन्तापहर' इत्यादौ श्लेषालङ्कारवशेनोपमा व्यङ्ग्या, ततश्च 'सन्तप्तानां त्वमसि शरण'मिति श्लोकार्थस्य मेघस्येव सर्व्वाभीष्टपूरकत्वरूपं वस्तु ध्वनितम्। तत्तु गौणरूपेण भवतीति 'कष्टे'नेत्युक्तं टीकाकृता। एवमेव द्वितीयोदाहरणस्यालङ्कारमात्रव्यङ्ग्यमयस्यावतारणमिति टीकाकृद्वचनम्। वस्तुतस्तूदाहरणद्वयमेवैककक्षामधिरोहति, अतो टीकायां 'स्वीक्रियते' इति पदात् पश्चात् 'इति'पदस्य निरर्थकत्वादेश इति प्रतिभाति।

पदे सप्तदशापरे । ४८ का

उभयशक्त्युत्थं विनाऽपरे सप्तदश पदेऽपीत्यर्थः । तथा च—

Dhvanyaloka— under III. 2.

'पदद्योत्येन सुकवेर्ध्वनिना भाति भारती ।
एकेनैव प्रसूनेन नवेवोद्यानकेतकी ॥' इति (घ)

तत्र दिङ्मात्रमुदाह्रियते ।

पार्षदाः पार्षदा यस्य लक्ष्मीर्लक्ष्मीः कृपा कृपा ।
अवतारोऽवतारश्च स देवः केन सेव्यते ॥ १६

अत्र द्वितीय'पार्षदा'दिशब्दा निरन्तरपार्श्वस्थत्वनिरपायत्वनिरुपाधित्व-जन्ममरणभावरहितत्वेष्वर्थान्तरेषु संक्रमिताः ।

तदुदाहरणमिपि—तेषामष्टादशप्रकाराणामुदाहरणमित्यर्थः ।

उभयशक्त्युद्भवं विनाऽष्टादशप्रकाराणां पूर्व्वं वाक्य उदाहरणानि दत्तानि, पदेऽप्युदाहरणानि सम्भवन्तीत्याह—उभयेति । ननु यत्किञ्चित्पदध्वनिना वाक्यसमुदाये (10) कथमुत्तमत्वव्यवहारस्तत्राह—पदेति । पदद्योत्येन ध्वनिना सुकवेर्भारती काव्यरूपा वाणी भाति यथोद्यानस्था नवीना केतक्येकेनैव पुष्पेण भाति । केतकीवृक्षस्य नवीनदशायामेव शोभातिशय इति भावः ।

तत्र पदे । पूर्व्वोक्तलक्षणामूलव्यङ्ग्यभेदस्यार्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य केवलपद उदाहरणमाह—पार्षदा इति । अत्र द्वितीय'पार्षद'पदस्य सदा पार्श्वस्थितत्वे लक्षणा, तथा चान्येषां पार्षदापेक्षया भगवत्पार्षदस्य सर्व्वोत्कर्षो ध्वनितः, इति लक्षणामूलो व्यङ्ग्य

(घ) 'यत्रैकस्य पदस्य शक्तेः प्राधान्यमन्येषामानुगुण्यमात्रं तत्र पदाश्रयता ; यत्र तु विभिन्नपदानां क्रियाकारकरूपाणां शक्तेस्तुल्यता, तत्र वाक्याश्रयतेति विवेकः । एकस्यैव पदस्य परिवृत्तिसहत्वासहत्वयोरुभयोर्युगपदसम्भवान्नोभयशक्तिमूलभेदस्य वाक्यव्यतिरेकित्वे सम्भवः, अतः पदप्रकाशद्योतितध्वनयः सप्तदशैव । एषां पूर्व्वतो व्यतिरिक्ततया विच्छित्तिवैशिष्ट्यवशादेव पृथग्गणना मन्तव्या, यदुक्तं ध्वन्यालोकेऽर्थोदर्शितपरिकरश्लोकोदाहरणेन (३।२) :—'पदानां स्मारकत्वेऽपि पदमात्रावभासिनः । तेन ध्वनेः प्रभेदेषु सर्व्वेष्वेवास्ति रम्यता ।' मूलोद्धृतं पद्यं ध्वन्यालोकस्थितपद्यस्य रूपान्तरमितीव प्रतिभाति । मुद्रितध्वन्यालोकपुस्तके पाठस्त्वित्यम् दृश्यते—"विच्छित्तिशोभिनैकेन भूषणेनेव कामिनी । पदद्योत्येन सुकवेर्ध्वनिना भाति भारती ।" दर्पणोद्धृतपाठस्तु 'एकावयवसंस्थेन भूषणेनेव कामिनी'त्यादि ।

(10) 'काव्यसमुदाये' इति (क) (ख) पुस्तकयोः पाठः ।

तवानुकम्पा तु तवैव शोभते ममापि दौर्ज्जन्यमहो ! ममापि हि ।
रतिर्न दीर्घा मम, दीर्घमेव ते प्रेम, प्रियाऽहं तव लक्ष्म ! किं ब्रुवे ॥ १७

अत्रानुकम्पा अननुकम्पा, दौर्ज्जन्यमदौर्ज्जन्यं, न दीर्घा दीर्घा, दीर्घं अदीर्घं, प्रिया अप्रियेत्यन्ततिरस्कृतम्—इत्युभयं पदगमत्रम् । 'फलमपि फलं माकन्दाना'मित्यादौ (३य किरणे १म श्लोके) 'सौभाग्यमेतदधिक'मित्यादौ (३य किरणे ३य श्लोके) चोभयोर्व्वाक्य एव विश्रान्तिरिति भेदः । (ह)

एकस्मिन्नेव 'पार्षद' पद उत्कर्षाद्यर्थेन संक्रमितत्वादर्थान्तरसंक्रमितत्व ज्ञेयः । एवं द्वितीय'लक्ष्मी'पदेनानपायित्वे लक्षणा—तथा च भगवत्सम्पत्तिरेवानपायिनी, अतः सर्व्वोत्कृष्टेति ध्वनिः । द्वितीय'कृपा'पदेन निरुपाधित्वे लक्षणा, तथा च भगवत्कृपैव सर्व्वोत्कृष्टेति ध्वनिः । द्वितीया'वतार'पदेन जन्ममरणाभावराहित्ये लक्षणा—तथा च भगवदवतार एव सर्व्वोत्कृष्ट इति ध्वनिः ।

अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्य केवलपद एवोदाहरणमाह—तवेति । काचिन्मानिनी श्रीकृष्णं प्रति सोल्लुण्ठवचनमाह—तवानुकम्पा कृपा तवैव शोभते । अत्रा'नुकम्पा'पदस्याकृपायां विपरीतलक्षणा, तथा च कठोरत्वदोषेण त्वं दुष्ट इति ध्वनिः । वाच्यार्थस्य तिरस्कारः स्पष्ट एव । 'दौर्ज्जन्य' पदस्य सौजन्ये विरुद्धलक्षणा, तथा च स्वस्योत्कर्ष इति ध्वनिः । मम रतिर्न दीर्घा विरुद्धलक्षणया दीर्घेत्यर्थः । तव प्रेम दीर्घं विरुद्धलक्षणयाऽदीर्घ-मित्यर्थः । तवाहं प्रियेत्यत्र 'प्रिया'पदस्याप्रियायां लक्षणा, तथा च मम निकटे तवागमनमनुचितमित्युपालम्भो ध्वनिः । 'फलमपि फलं माकन्दाना'मिति पूर्व्वोक्तो-दाहरणस्य द्वितीय 'फल'पदस्याधरापेक्षया निन्द्यत्वध्वनौ 'सह तुलयितु' तैनैतेषां न किञ्चन

(ह) 'अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हि' इति न्यायेनात्र विपरीतलक्षणा-समाश्रयणा'दनुकम्पा'दिपदेभ्य इष्टार्थबोधः । तस्मादतिनिष्ठुरत्वं, भक्ते त्वदेकशरणे च मयि न ते कृपालेश इत्यहो इहानिष्टमनाचरतो मम पूर्व्वजन्मदुष्कृतधारेत्यात्मतिरस्कारश्च । एवमेव 'रविसंक्रान्तसौभाग्यस्तुषारारविलमण्डलः । निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते ॥' इति रामायणपद्ये, 'या निशा सर्व्वभूतानां तस्यां जागर्त्ति संयमी । यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥' इति श्रीमद्भगवद्गीतापद्ये च पदत एव विरुद्धार्थप्रतीतिः, अतस्तत्स्वरूपत्व एव ध्वनिरित्यलम् । एवमपि 'तं वल्लभं' इत्याद्यनन्तरोदाहृते पद्ये तादृश-शुभैकगोचरताद्योतकानां 'सदा'दिपदानामेव प्राधान्यम्, अन्येषान्तु तदुपकारित्वमेवेति मुख्यतः पदगत एव व्यपदेशः, 'प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ती'ति न्यायात् । 'तन्मञ्जुमन्दहसितं श्वसितानि तानि सा वै कलङ्कविधुरा मधुराननश्री'रित्यादिपद्यकिंसराणकृतश्लोक इवैषापि सर्व्वेषामपदानां व्यञ्जकता बोध्या ।

तं वअणं सो एफंसो तं रूअं तं सरीरसोरब्भं ।

ते अहरमहुरिमाओ दाणिं हालाहलं जाअं ॥ १८

अत्र 'तदा'दिपदान्यनुभवगोचरानर्थान् प्रकाश्य पूर्व्वममृतवदासीत् सर्व्वमिति वस्तु प्रकाशयन्तीति पदगतो ध्वनिः ।

शब्दशक्त्युद्भवो यथा—

मुग्धे ! पद्मिनि ! कुलजे ! मा कार्षीरत्र विश्वासम् ।

अनवस्थितोऽतिमदतः सोऽयं साक्षादनेकपः कृष्णः ॥ १९

अत्रा'नेकप'शब्द एकार्थोऽपि कविनिबद्धवक्तृप्रौढ़ोक्तिवशादनेकार्थतां गतः सन् 'मुग्धे' इत्यादि सम्बोधनत्रयार्थेन साधनेन साध्यं स्वगतमनवस्थत्वादिकम्—यथा त्वं मुग्धा, अयमनवस्थितः, त्वं कुलजा, अयमतिमदः, त्वं पद्मिनी, अयमनेकपो हस्तीत्यर्थत्रयं बोधयति । अनेकं पातीति, अनेकेन पिबतीति च,—'पद्मिनी'ति नायिकाविशेषः, कमलिनीति च । त्वं कुलजा, अयमनेकं पिबतीति मत्तश्च, तेनात्र विश्वासं मा कार्षीर्यतोऽतिमदतोऽनवस्थितः । मदो दानं गर्व्वश्च, तेनास्य सङ्गात् करिसङ्गादिव पद्मिन्यास्तव विमर्द्दो भविष्यतीति वस्तु, तेन चानवस्थितत्वेनातिमदत्वेन चायन्त्वामवश्यं मर्द्दयिष्यतीति

युज्यते' इति वाक्यान्तरस्यापेक्षा वर्त्तते ; एवमन्येषां न्यूनताबोधकस्य 'अधरोऽधर' इति वाक्यस्यापेक्षा वर्त्तते, अतो न तत्र केवलपदमात्रे ध्वनिरिति । 'सौभाग्यमेतदधिक'मिति पूर्व्वोक्तोदाहरणस्य'सौभाग्या'दिपदानां विरुद्धलक्षणया प्रेमशून्यत्वरूपध्वन्यर्थबोधे 'न स्मर्य्यते न भवतामयहस्य मार्गो' इत्यादि बहुवाक्यानामपेक्षा वर्त्तत इति न पदमात्रे ध्वनिः ।

अभिधामूलध्वनेः प्रभेदस्य शब्दशक्त्युद्भवस्य पदमात्रे क्रमेणोदाहरणद्वयमाह—तं वअणमिति । तद्वचनं स स्पर्शस्तच्छरीरसौरभ्यम् । तेऽधरमधुरिमाण इदानीं हालाहलं जातम् ॥ अत्र वाक्यान्तरापेक्षां विना केवल'तत्'पदेनैव वचनादीनाममृतत्वं ध्वनितम् । 'आशामाले विलसदुदय' इति (३य किरणे ४ श्लोके) पूर्व्वोक्तपद्ये प्रसिद्धचन्द्रादप्यतिरेकालङ्कारध्वनावनेकवाक्यानामपेक्षा स्पष्टैवेति ।

मुग्ध इति—हे मुग्धे ! अत्र कृष्णे विश्वासं माकार्षीर्यतोऽयमनवस्थितो धृष्ट इत्यर्थः । एवमतिमदादनेकपो मत्तहस्ती च । नन्वनेकप'शब्दोऽनेकजनपालनकर्त्तरि रूढ़िरेव, तत् कथमवयवव्युत्पत्त्या तस्य हस्तिबोधकत्वमित्यत आह—अत्रेति । असम्भवोऽप्यर्थः कविनिबद्धवक्तृप्रौढ़िवशात् सम्भवतां प्राप्नोति, अतो'ऽनेकप'शब्दस्य हस्तिवाचकत्वं नासम्भवमिति बोध्यम् । मुग्धे इत्यादीति—हे मुग्धे ! हे पद्मिनि ! हे कुलजे ! इति सम्बोधनानां

वस्त्वन्तरञ्च । हस्तिसाधर्म्यादुपमालङ्कारः, अनवस्थित इति हेत्वलङ्कारः, अनेकस्य भर्त्तेति स्वभावोक्त्यलङ्कारः—इत्यलङ्कारव्यञ्जकः शब्दशक्त्युद्भवः पदगतः ।

पदगतार्थशक्त्युद्भवः स्वतःसम्भवी यथा—

णिहुअणकहाहिं धण्णा णिअपरिवारं सुहाअंति ।

अप्पाणं पि ण हु तदा सुमरइ दाणिं भणादु किं भोदी ॥ २०

अत्र न ता धन्यास्त्वमेव धन्या, तासां सखीभ्यो वयमतिसुखिन्यः ; त्वदानन्दावेशादेव वयमकथनेऽप्यानन्दभाजः, तास्तु तत्कथयैवेति 'धन्या'पदगतः स्वतःसम्भवी । अपरे तूह्याः, ग्रन्थगौरवभयान्नोदाह्रियन्ते । वाक्यगताः पूर्व्वमेव कियन्तो दर्शिताः ।

मुग्धत्वपद्मिनीत्व (11) कुलजात्वरूपार्थत्रयेण साधनेन साधनत्रयेण श्रीकृष्णगतमनवस्थितात्वाद्यर्थत्रयं साध्यं यथासंख्येन वोधयति । तथाहि तव मौग्ध्यं विलोक्यैव तस्य धार्ष्ट्यं प्रादुर्भवति, न तु सर्व्वदा धृष्टः । एवं तव कुलजात्वमाकर्ण्यैव मत्तो भवति, न तु सदा मत्तः । एवमन्यत्रापि त्वं मुग्धा, अयमनवस्थितो धृष्टः । 'अनेकप'शब्दस्य व्युत्पत्त्या नानार्थत्वमेव वोधयति—अनेकमिति । अनेकवधूजनं पाति स्वाङ्गसङ्गदानेन रक्षतीति व्युत्पत्त्या 'अनेकप'शब्दा'नेकवधूपति'शब्दयोस्तुल्यार्थत्वा'दनेकप'शब्देनानेकवधूपतिः श्रीकृष्णो वोध्यः । एवमनेकमधरं पिवतीति व्युत्पत्त्याऽपि कामोन्मत्तः कृष्ण एव वोध्यः । तथाऽनेकेन स्त्रीपुत्रादिना पिवतीति व्युत्पत्त्या हस्ती वोध्यः—मत्तहस्तिनः स्वभाव एवायं यत् स्त्रीपुत्रादिभिः सहैव जलं पिवति, तान् पाययति च । यद्वाऽनेकाभ्यां शुण्डमुखाभ्यां पिवतीति । हस्तिपक्षे मदो दानं मदजलमित्यर्थः, कृष्णपक्षे मदो गर्व्वः । तेन चेति—तेन वस्तुरूपव्यङ्ग्येनेत्यर्थः । अनवस्थितत्वेन धूर्त्तत्वेनातिमदत्वेन च हेतुनाऽयं श्रीकृष्णस्त्वां न त्यक्ष्यति, किन्त्ववश्यं मर्द्दयिष्यत्येवेति वस्त्वन्तरं व्यङ्ग्यम् । अनवस्थितत्वेन हेतुना भाविमर्द्दनस्यानुमानाद्धेत्वलङ्कारश्च व्यङ्ग्यः । वस्तुतस्तु श्रीकृष्णोऽनेकस्य जगतो भर्त्तेत्यनेकपशब्देन स्वभावोक्त्यलङ्कारश्च वोध्यः । पदगत इति—अत्र परस्परान्वितपदद्वयघटितवाक्यं विनैव केवल'पद्मिनी'पदेन केवला'नेकप'पदेन च तत्तद्व्यर्थवोधो जायत इति भावः ।

णिहुअणेति—निधुवनकथाभिर्धन्या निजपरिवारं सुखापयन्ति । आत्मानमपि न हि तदा स्मरति इदानीं भणतु किं भवती ॥ 'निधुवन'शब्दो नायिकानायकयोः सम्भोगवाची ।

---

(11) 'मुग्धात्वपद्मिनीत्वे'त्यादि (ख) (क) पुस्तकयोः पाठः । गुणवचनत्वविवक्षायां पुंवद्भावः, अतथात्वे 'मुग्धा'पदेन तज्जातीयस्त्रीमात्रवोधकत्वे न तथेति विशेषः ; तदा 'मुग्धात्वे'त्यादिरेव पाठः ।

पञ्चविंशत्ततो भेदाः— ४९ का

ततोऽष्टादशभिः सप्तदशभिश्चेत्यर्थः ।

—प्रबन्धेऽप्यर्थशक्तिभूः । ५० का

अर्थशक्त्युद्भवो द्वादशविधो ध्वनिः प्रबन्धेऽपि ।

सप्तचत्वाविंशदतः— ५१ का

अतो हेतोः सप्तचत्वारिंशद्भवति । प्रबन्धे दिङ्मात्रमुदाह्रियते—

सहंति गंधं वि ण वे जणाणं णवप्पसूआ सअला हि गाओ ।
ण तेण दोहो ण पअप्पसंगो अज्जे वह्नओ तुह विस्सवेंति ॥ २१

अत्र वधूभिः प्रेषिता श्वश्रूधात्रया नप्त्री तासां श्वश्रूं प्रति कथयति । तच्छ्रुत्वा सापि जरती तामाह—

करेमि किं णत्तिणि धत्तिआए वएस्सरीं लंभिअ विस्सवेहि ।
तुह्माए सव्वं मह गोहणादिधणं जणाओ वि सुहं च दुक्खं ॥ २२ (घ)

न ता धन्या इति—तासां प्रेम्णोऽल्पप्रमाणत्वेन सम्भोगजन्यानन्दस्याप्यल्पप्रमाणत्वम् । तथा च तासां सम्भोगसमये देहाद्यनुसन्धानसत्त्वात् सखीनामग्रे तत्समयोचितहर्षात्मकथनं सम्भवति, तव त्वानन्दानां सम्मर्द्देनेनात्मानुसन्धानमेव नासीत्, कुतः सखीनामग्रे विश्रम्भवार्त्ताकथनसम्भावनापि, अनस्तासां सखीभ्यः सकाशादयमतिसुखिन्यः । अत्र वाक्यं विनैव केवल 'धन्या'पदेन स्वतःसम्भवी ध्वनिर्बोध्यः । अपरे कविप्रौढोक्तिकविनिबद्धवक्तृ-प्रौढोक्त्याद्यो ध्वनयः पदनिष्ठाः स्वयमेवोह्याः । वाक्यगता ध्वनयस्तु पूर्व्वं कियन्त एव दर्शिताः, न तु तत्रापि विस्तरः कृतः ।

(घ) 'धत्तिआए' इति प्राकृते स्वार्थिकः 'क'प्रत्ययः । युष्माकमित्यर्थे 'तुह्माण,' 'तुह्माणं' 'तुह्माअ' 'तुह्माअं' इत्यादि प्रयोगाः प्राकृतरूपावतारे लक्षिताः, अतो नासाधुत्वम् ।] एवमपि 'कुमरेस उत्तं' इति चतुर्थपद्यस्य तृतीयचरणे सन्ध्यभावो न दोषाय 'बहुल'मिति तत्रैव संहिताविभागे निर्द्देशात् । प्रबन्धेऽत्र श्रीकृष्णानयनस्यावश्यम्भाविताद्योतनेन व्रजाङ्गनानां मनोरथसम्पूर्त्त्यापत्त्यं ध्वनितम् । स च भगवान्दोहकुशलस्तथा नवनीत-भिक्षुरिति च वर्ण्यते । तथा च 'नवनीलमेघरुचिरः परः पुमानवनीमवाप्य धृतगोपविग्रहः । नवनीतकीर्त्तिरमरैरपि स्वयं नवनीतभिक्षुरधुना स चिन्त्यते' इति श्रीविश्वमङ्गलपद्ये तत्स्वरूपोक्तिः । अत्रापि वृत्तौ यदप्रकृतिस्वभावोक्त्युत्तरनिश्चयाख्यालङ्काराणां निर्द्देशः, स च प्राक्प्रतिपादितया दिशाऽमीषां निरुक्तार्थमभिलक्ष्यीकृत्य—वस्तुतस्तु नामीषां सर्व्वेषां स्वीकारोऽत्र सर्व्वालङ्कारिकसम्मत इति ज्ञेयम् ।

सुदुप्पदोहा मह सव्वगाओ पुत्ता विदूरे किमहं करेमि ।
विलोअणादो तुह णंदणस्स सुदुप्पदोहा वि सअंपदोहा ॥ २३

इति जरत्युत्तरान्ते गोष्ठेश्वरीं गत्वा तया यदुक्तं तत् कथयति—

एव्वं क्खु ताए भणिदा गदाहं वएसरीं उत्तवदी समत्थं ।
उत्तेण ताए कुमरेण उत्तं गोसंप्पदोहो मम ण क्खु होइ ॥ २४

इति चतुःसंवादप्रबन्धे वधूभिः कृष्णसन्दर्शनार्थमुपायमनवेक्ष्य प्राकरणिक-दुःप्रदोहगोदोहाभावप्रसङ्गः स्वयं प्रति विज्ञापितः । व्याजपह्नुतिनामा-लङ्कारः,[12] तया च दोहोपायश्चिन्तयित्वा हे धात्रिकानप्त्रि ! गोष्ठेश्वरीं गत्वा विज्ञापयेत्युत्तरं कृतमित्युत्तरालङ्कारः । ततश्च 'सुदुःप्रदोहा मम सर्व्वगाव' इति स्वभावोक्तिरलङ्कारः । 'विलोकना'दित्यादिनाऽतिशयोक्तिः, तया च

तत इति—तथा च पूर्व्वोक्तवाक्यगनाष्टादशभिस्तथोभयशक्त्युद्भवध्वनेस्तु केवलपदगतत्वा-सम्भवादत्र पदगतनप्रदशभिश्च मिलित्वा पञ्चविंशद्भेदाः सिद्धा इति भावः । चतुर्भिः पञ्चभिर्व्वा श्लोकैः सिद्धा या कल्पनाकथा सा प्रबन्धः (न)। तत्रार्थशक्त्युद्भवे द्वादशविधो ध्वनिः सम्भवति ।

सहन्तीति—सहन्ते गन्धमपि न वै जनानां नवप्रसूता सकला हि गावः । न तेन दोहो न पयःप्रसङ्ग आर्य्ये ! वध्वस्त्वां विज्ञापयन्ति ॥

करेमीति—करोमि किं नप्त्रि ! धात्रा व्रजेश्वरीं लब्ध्वा विज्ञापय । युष्माकं सर्व्वं मम गोधनादिधनं जना अपि सुखञ्च दुःखम् ॥ सुदुष्प्रदोहा मम सर्व्वगावः पुत्रा विदूरे किमहं करोमि । विलोकनात्तव नन्दनस्य सुदुःप्रदोहा अपि स्वयंप्रदोहाः ॥

जरत्या उक्तानन्तरं गोष्ठेश्वरीनिकटं गत्वा तत्सर्व्वं कथितं, पश्चात्तया गोष्ठेश्वर्य्या यद्यदुक्तं तत् सर्व्वं पुनर्व्वधूनिकटे आगत्य धात्रा नप्त्री कथयति—एवमिति । एवं खलु तया भणिता गताऽहं व्रजेश्वरीसुत्सवती समस्तम् । उक्तेन तया कुमारेणोक्तं गो-संप्रदोहो मम न खलु भवति ॥ गोशब्दः प्रभातकालवाची ।

(न) चतुर्भिः पञ्चभिर्व्वेत्युपलक्षणम्—तच्च प्रकृतोदाहरणानुकूलमिति नानर्थक्यापातः । एवमपि प्रकाशकृदुदाहृते महाभारतीयकथापूर्व्वस्थगृध्रगोमायुसंवादे चतुःश्लोक्यां 'प्रबन्ध'-पदस्य सिद्धता । वस्तुतस्त्वर्थपरम्पराघटितवाक्योच्चयमात्र एव 'प्रबन्ध'पदस्य रूढिः, तदर्थेऽपि च सन्दर्भे सर्व्वत्रार्थशक्त्युद्भवो ध्वनिरेवेति महाकविसन्दर्भसञ्चयोऽत्र प्रतिपाद्यते । अत्र विषये ध्वनिकृन्मतमेव प्रमाणम् ।

---

(12) 'व्याजपह्नुतिनामालङ्कार' इत्यादि (ग) (क) पुस्तकयोर्नोपलभ्यते ।

सुखदोहे परिश्रमस्तस्य न भविष्यतीति वस्तु । गोसंप्रदोहः प्रभातप्रदोहो मत्तो न भवतीति निश्चयालङ्कारेण सायंदोहस्तु मया कर्त्तव्य इति वधूना- [माशयं ज्ञात्वा छलेन सङ्केतः कृत इति वस्तु—इति चतुःश्लोक्या समुदितः प्रबन्धो हि मुख्यो व्यञ्जकः ।

तथाहि जनानां गन्धमपि न सहन्त इत्यन्धैरदोह्यत्वं वस्तु, तत्र 'नव- प्रसूते'ति हेतोर्हेत्वलङ्कारः—तेन कृष्णं विना नासान्दोह इति यशोदया कृष्ण आनाययितव्य इति वस्त्वन्तरम् । 'न तेन दोह' इत्यनेन पयोऽभावादयमक्रियाः स्मः—अत्र मा कोपं कार्षीरिति च वस्त्वन्तरम् । 'तुष्टाण सव्व'मित्यादिना विनयमहिम्ना कृष्णोऽवश्यं व्रजेश्वर्या प्रेषयितव्य इति वस्तु ।

एवं नाटकादिषु चेति तद्भेदकथनेनानन्त्यप्रसङ्ग इति नात्र लिखितः । एवं प्रबन्धेऽप्यन्य एकादशापि बोद्धव्याः ।

—पदांशाद्या रसात्मकाः । ५२का

पदांशवर्णरचना इति त्रितयमपि रसस्य व्यञ्जकं भवति । रसोऽत्रा- संलक्ष्यक्रमः ।

चतुःसंवादेति—वधूभिः सह धात्रीनप्त्र्याः संवादः प्रथमः, पश्चाद्धात्रीनप्त्र्या सह जरत्याः संवादो द्वितीयः, तदनन्तरं व्रजेश्वर्या सह धात्रीनप्त्र्याः संवादस्तृतीयः, तदनन्तरं व्रजेश्वर्या सह श्रीकृष्णस्य संवादश्चतुर्थः—इत्येवंक्रमेण चतुःसंवादो ज्ञेयः । अतिशयोक्ति- रिति—विलोकनमात्रादेव प्रथमन्ता दुग्धा भविष्यन्ति, पश्चात् कृष्णस्ता दोक्ष्यतीति कार्य्यकारणविपर्य्ययात्मातिशयोक्तिरियञ्चतुर्थी । मुख्यो व्यञ्जक इति—पूर्वोक्ता व्यङ्ग्या न प्रधानीभूताः, अतएव प्रबन्धोऽमुख्यव्यङ्ग्यपरोऽपि सम्भवतीत्यर्थः ।

मुख्यव्यङ्ग्यमेवाह—तथाहीति । तत्रेति—व्यङ्ग्ये वस्तुन्यदोह्यत्व इत्यर्थः । आनन्त्येति— अनन्तध्वनिभेदप्रसङ्ग इति हेतोरत्र न लिखितः ।

पदांशाद्या इति—ते रसस्य त्रयोभेदाः—एवं प्रबन्धस्थल एको भेदः, एवं क्रमेण चत्वारो भेदाः सिद्धाः । ननु वस्त्वलङ्कारादयोऽपि पदांशादीनां ध्वनयः सम्भवन्ति, तत् कथं पदांशादीनां रसमात्रव्यञ्जकत्वमुक्त्वा चतुर्थो भेदः कृत इत्यत आह—रसोऽत्रेति । रसशब्दो- ऽत्रासंलक्ष्यक्रमसामान्य एवोक्तः, न तु रसमात्रे । अतः पदांशादिजन्यवस्त्वलङ्कारादयोऽप्य- संलक्ष्यक्रमा भवन्तीति न दोषः । तथा च रसो हि वाक्यजन्यपदजन्यपदांशादिजन्यबोध- सामान्य एवासंलक्ष्यक्रमः; वस्त्वलङ्कारादयस्तु पदांशवर्णरचनाजन्यबोध एवासंलक्ष्यक्रमाः, न तु वाक्यजन्यबोधे पदजन्यबोधे वाऽसंलक्ष्यक्रमाः;—अतएव रसेन सह वस्त्वलङ्कारादीना-

तेन तस्य त्रयो भेदाः, प्रबन्धेऽपि स कथ्यते । ५३का

सः—असंलक्ष्यक्रमः ।

भेदास्तेनैकपञ्चाशत्— ५४का

तेन पूर्व्वलिखितसप्तचत्वारिंशता चतुर्भिरेतैरेकपञ्चाशद्भवति ।

पदांशाः पदैकदेशाः । ते च—

प्रकृतिः प्रत्ययः कालो वर्त्तमानादिरेव यः ।

सम्बन्धो वचनञ्चापि पुरुषव्यत्ययोऽपि च ॥

तद्धितश्चोपसर्गश्च निपातः सर्व्वनाम च ।

कर्म्मभूताधिकरणमव्ययीभाव एव च ।

तथा पूर्व्वनिपातश्च पदांशाः परिकीर्त्तिताः ॥ ५४(क) का।

रचना च त्रिधा दीर्घमध्यरिक्तसमासतः ॥ ५४(ख) का

दीर्घसमासा मध्यसमासाऽसमासा चेत्यर्थः ।

वर्णा मृदुकठोराद्यास्ते पश्चात् प्रतिपादिताः । ५४(ग) का

आद्यशब्दान्मधुराः । एषां व्यञ्जकत्वे दिङ्मात्रमुदाहरणम् ।

तत्र प्रकृतेर्यथा—

मा कुरु मानिनि ! मानं सुहृदां वचनं प्रवेशय श्रवणे ।

गोकुलमहेन्द्रतनयो भवतु सनाथः प्रसादमासाद्य ॥ २५ (प)

मेतावानेव भेदः । पदांशप्रकृत्युदाहरणे 'माकुरु मानिनि ! मान'मिति पदे 'कृञ्'धात्वर्थस्य कृतेरैच्छिकत्वेन मानस्य न साहजिकत्वं, अतोऽपराधाभावाद्विभावनाऽलङ्कारः । क्रमेण प्रत्ययादिजन्यवस्त्वलङ्कारव्यङ्ग्यस्यातिगाढ़त्वेन तत्र तत्रासंलक्ष्यक्रमो ज्ञेयः । वाक्यजन्ये पदजन्ये च बोधे वस्त्वलङ्कारव्यङ्ग्यस्यातिस्पष्टत्वेन तत्र तत्र लक्ष्यक्रमः, अतो न किमप्यनुपपन्नमिति भावः । एवमेव प्रकृतिप्रत्ययवर्त्तमानादिकालादिजन्यबोधेऽपि वस्त्वलङ्कारादीनामसंलक्ष्यक्रमत्वं ज्ञेयम् ।

(प) महामानिनीं श्रीराधां ललिताद्याः प्रबोधयन्तीत्यमिति साहित्यकौमुदी-टीकायाम् (४।१९)। तत्र न केवलं प्रकृतेर्व्यञ्जकताऽपि तु प्रत्ययस्यापि, तच्च मूल एव दर्शितम् । एषां प्रकृतिप्रत्ययादीनां व्यञ्जकत्वे प्रमाणसाधनोदाहरणान्यखिलमेव सविस्तरं

अत्र 'कृञ्'प्रकृत्या कृतेरैच्छिकत्वं, तेन त्वन्मानकरणं त्वदिच्छाधीनमेव, न तु साहजिकं, तस्यापराधाभावात्—तेन विभावनाऽलङ्कारः; तस्मान्मा कुरु त्यजेत्यर्थः। सुहृद्वचनन्तव श्रवणं प्रविशदपि न प्रवेष्टुं शक्नोति, त्वन्मनसः श्रवणेन सहासंयोगात्। तत्प्रवेशाय मनो दीयताम्। सुहृत्सम्बन्धित्वेन वचनस्य श्रवणप्रवेशो युक्त एवेति 'णिच्' प्रत्ययध्वनिः।

प्रत्ययस्य यथा—

> माणिम भमणदुआरं धरणीए पाइआणि कुसुमाइं ।
> पिअसहि ! किं ति बिसीदसि पुणो बि चल तत्थ कुसुमत्थं ॥ २६

एवं सति रसस्योदाहरणमग्रे रसग्रन्थे वक्ष्यति, अतः प्रत्ययादिजन्यवस्त्वलङ्कारव्यङ्ग्यानामुदाहरणान्याह—मा कुरु मानिनीत्यादि। तत्र प्रसादं प्राप्य श्रीकृष्णः सनाथो भवत्वित्यन्वयः। अर्थात् 'कृञ्'धात्वर्थः कृतिरुपाय एव सम्भवति, नतु फले। तत्रायं क्रमः—आदौ तृप्तिरूपफल इच्छा, तदनन्तरं फलस्योपाये भोजन इच्छा, तदनन्तरन्तादृशेच्छाधीनभोजनरूपोपाये कृतिः, तादृशकृत्यनन्तरं भोजनक्रियासिद्धिः। भोजने जाते तृप्तिरूपं फलं स्वत एव भवति, न तु फले कृतिः सम्भवति—अन्यथा भोजनं करोतीत्यत्र तृप्तिं करोतीत्यपि प्रयोगः स्यात्। एवं सति मानस्यापराधजन्यफलरूपत्वस्वीकारे तत्फलरूपमाने कृतिर्न सम्भवति। कृतेरसम्भवादेव 'मानं न कुर्व्वि'ति मानविषयककृतिनिषेधोऽपि न सम्भवति, इत्यतो 'मानं मा कुर्व्वि'ति वाक्येन मानस्यापराधजन्यफलत्वं न बुध्यते, किन्तु श्रीकृष्णेन सह परिहासार्थं स्वेच्छया मानस्य कृत्रिमत्वमेव बुध्यत इत्याह। अत्र 'कृञि'ति—'कृञ्'प्रकृत्या मानविषयककृतेरैच्छिकत्वं श्रीकृष्णेन सह परिहासार्थमेव कृत्रिमेच्छाजन्यत्वमिति, न तु साहजिकं, न त्वपराधजन्यफलरूपम्। तत्र हेतुः—तस्य श्रीकृष्णस्यापराधाभावादिति द्वितीयं व्यङ्ग्य वस्तु, तेन वस्तुव्यङ्ग्यवस्तुना विभावनाऽलङ्कारो बोध्यः, कारणं विना कार्य्योत्पत्तिर्व्विभावनेति तल्लक्षणम्। एतादृशगूढार्थानुसन्धानेन वस्त्वलङ्कारादिध्वनिबोधो जायत इत्यसंलक्ष्यक्रमत्वमेषां वस्त्वादीनामुचितमेव। एवमुत्तरोत्तरपद्यांशानामुदाहरणे सर्व्वत्रासंलक्ष्यक्रम एव ज्ञेय इति भावः।

ध्वनिप्रस्थानव्याख्याननिरतिशयकुशला'दालोक'ग्रन्थादालोकनीयम् (३।१६)। 'आहारे विरतिः समस्तविषयग्रामे निवृत्तिः परे'त्यादिश्लोके तत्रोदाहृत इव कुत्र कुत्राप्येकस्मिन्नेवैषां बहूनां कारणानां सन्निवेशो दृश्यते। स च कदाचित् ध्वनिसाङ्कर्य्येण कदाऽपि ध्वनिसंसृष्ट्या वा द्योतत इति न पृथगेव तन्निर्द्देशो भावो। एषु स्थलेष्वधिकतरं वैचित्र्यमिति तत्त्वविदां तत्त्वम्। तत्र तेषां मध्ये ध्वनेर्व्यन्यन्तरोद्गार एव ग्रन्थकृल्लक्षितमुत्तमोत्तमं काव्यम्।

अथ कुसुमाहरणच्छलेन वृन्दावनं गत्वा सङ्केतस्थले कृष्णमनागतं वीक्ष्य कुसुमान्यादायैव गृहमागतां पुनः सङ्केतमुरलीस्वनश्रवणानन्तरं पुनर्गमनोत्-कण्ठया व्याजेन पातितकुसुमां काञ्चित् प्रति हृदयज्ञा सखी वदति— प्रियसखि! किमिति विषीदसि? भूमिपतितानि देवदेयानि न भवन्ति, पुनरपि तत्र कुसुमार्थं गच्छ। मया ते गुरुजनो बोधनीयः, न किञ्चिदपि ते भयमिति 'णिच्'प्रत्ययस्यैव ध्वनिः।

कालस्य यथा—

> सहजमरुणं नेत्रद्वन्द्वं, स्वभावत एव ते
> सततमुरलीध्मानक्रीड़ाविधौ व्रणितोऽधरः।
> वनविहरणे रात्रौ गात्रं सकण्टकलाञ्छनं
> कथमिव कृतः स्वामिन्! स्वात्माऽपराधविसंष्ठुलः (फ)॥ २७

आणिञ भग्रणेति—आनीय भवनद्वारं धरण्यां पातितानि कुसुमानि। प्रियसखि! किमिति विषीदसि पुनरपि चल तत्र कुसुमार्थम्॥ 'णिच्'प्रत्ययस्येति—'पातितानी'त्यत्र 'णिच्'-प्रत्ययस्येत्यर्थः।

भोः प्राणप्रिये! ममापराधाभावेऽपि मिथ्यापराधं प्रकल्प्याधिकं क्रुध्यसि चेत्, भवतु त्वद्वचनेनैवाधुना ममापराधकल्पनं, तथापि त्वत्कृपैव मम निस्तारकारणमिति श्रीकृष्णे वदति सति, नाधुना तवापराधो जातः किन्तु मन्निकटागमनात् पूर्व्वमेवेति स्फुटीकर्त्तुं काऽपि मानिनी सोल्लुण्ठवचनमाह—हे कृष्ण! तव नेत्रद्वन्द्वं सहजमरुणं, न तु कस्या अपि प्रियाया अधररागेणारुणं, तव गात्रं कण्टकचिह्नेन सह वर्त्तमानम्। हे स्वामिन्! स्वात्मा स्वदेहः कथमपराधेन विसंष्ठुलोऽसमीचीनः कृत इति सम्भोगचिह्नस्य

(फ) यद्यपि नयनयुगलस्य स्वाहाजन्यारुणत्वेनाधरस्य नियतव्रणितत्वेन वनविहरणरत-त्वात् गात्रस्य कण्टकितत्वेन चापाततः नायकस्यानपराधतापत्तः स्फुटीकर्त्तुं सम्भाव्यते, तथाऽप्यत्र निष्ठाप्रत्ययस्य याथार्थ्यव्यक्तेरेव कारणैर्नायकस्यापराधः स्फुट इति, न स कथमपि निह्नोतुं शक्य इति च व्यज्यते। तथाहि मदितरनायिकाधररागरञ्जितादधरतो-ऽरुणिमा तव नयनयोरिह चुम्बनदाने संक्रान्तः, तत्कृतनिधुवनादिकृत्ये प्रयत्तो मुरलीध्वनिः, मत्तो भीतेस्तत्सङ्गमं प्रति परमैकान्तचित्तस्य तत्रावसरप्रसरत्वेन रात्रेः, स्थानान्वेषण-निपुणेन त्वया तद्वनमरण्यस्याश्रयः, इति सर्व्वं विशदं प्रतिभाति मे इति नायिकाकूत आशयः—अतो धूर्त्तो भवसि त्वं, न त्वयि विश्वासलेशोऽपि स्थापयितुं शक्य इत्यहो मे दुर्भाग्यं तव च दौर्ज्जन्यम्।

अत्र 'जात' इति 'क्त'प्रत्ययेनोक्तातीतकालेन मत्सम्मुखागमनात् पूर्व्वमेवा-ममत्तवापराधविसंष्ठुलता जाता। ततः परमेव मत्सम्मुखमागतोऽसीत्यति-शयोक्त्यलङ्कारः, तेन च मां प्रति तव भयाधिक्यं, तां प्रति प्रेमाधिक्यमिति वस्तु।

सम्बन्धस्य यथा—

अइ पिअसि गोविआणं पेअं कण्हस्स अहरपल्लअं मुरलि!।
णिअपरविवेअकुसला अम्हो णो होंति सच्छिद्दाः॥ २८

अत्र 'गोपिकाना'मेवेति स्वस्वामिभावसम्बन्धः, गोपिकाभिरेव पातुं युज्यते, न त्वयेति व्यतिरेकालङ्कारः। अर्थान्तरन्यासेनापि त्वं छिद्रवती, वयमच्छिद्रा इति व्यतिरेकः।

वचनस्य यथा—

विलासचेष्टाः सखि! कोमलाङ्गिनो हलाहलाभाः प्रदहन्ति मे मनः।
कृन्तन्ति मर्म्माणि गुणा घुणा इव प्रेमा विकारी हृदि हृद्व्रणो यथा॥२९ (ब)

अपराधेऽपि यत्त्वं मिथ्या वदसि, तत्र मयि विषये तव भयमेव कारणमित्याह—मां प्रतीति।

अइ पिअसीति—अयि पिबसि गोपिकानां पेयं कृष्णस्याधरपल्लवं मुरलि!। निजपर-विवेककुशला अस्मो नो भवन्ति सच्छिद्राः॥

हृद्व्रणो यथा हृदि नानाविधपीड़ामयं विकारं करोति तथैव मयि विषये श्रीकृष्णस्य प्रेमा मम हृदि विकारी भवति। मय्येवेति—मयि विषय एव तस्य प्रेमा, नान्यत्र—ततो मद्हृदये नानाविधविकारमुत्पादयतीत्यर्थः। अत्रेति—पूर्व्वं 'विलासचेष्टा' एवं 'गुणा' इत्यत्र बहुवचनमुक्तं, अत्र तु 'प्रेमे'त्येकवचनप्रयोगेन सम्भावितो यः क्रमभङ्गदोषः, सोऽत्र नास्ति, प्रत्युत व्यङ्ग्यार्थबोधकत्वेन गुण एवेत्यर्थः।

काचित् पुष्पाहरणमिषेण वृन्दावनस्थं श्रीकृष्णं द्रष्टुं स्वसखीस्त्वरयति—गत इति। सूर्य्योऽस्तङ्गतः, अत एव घर्म्मोऽपि विरतः, तस्माच्छीघ्रं पुष्पाण्यानीय ग्रथितकच्छ्चूड़े

(ब) 'अपत्ये यत्तादृक् दुरितमभवत्तेन महते'त्यादि भवभूतिपद्ये, 'तथैव तीव्रो हृदि शोकशङ्कुर्म्मर्म्माणि कृन्तन्नपि किं न सोढ़' इति तस्यैव श्लोकांशे इतरत्र च शोकादित एव अखिलहृदयतादऽन्तुदत्वं वा वर्ण्यते। अत्र तु विलासचेष्टानां हलाहलाभतया, गुणानां घुणत्वेन, प्रेम्णो व्रणरूपेणापाततो विसदृशाद्दर्शनादङ्काः नवीनप्रेमिकत्वं दुःसहवेदनत्वञ्च वस्तु व्यज्यते। 'विषमप्यमृतं क्वचिद्भवेदमृतं वा विष'मिति न्यायेन कोमलादपि कठोरता-ऽपातो गुणानां घुणत्वादिकं सर्व्वं यत् किमपि सम्भाव्यते।

अत्र 'प्रेमे'त्येकवचनं प्रेम्न एकनिष्ठत्वव्यञ्जकं, तेन तस्य मय्येव प्रेमा, अतएव विकारी। अत्र वचनक्रमभङ्गदोषो गुण एव।

पुरुषव्यत्ययस्य यथा—

गतोऽस्तमर्को विरतश्च घर्म्मो वनं न दूरे(12) सुलभञ्च पुष्पम्।

चलन्तु पुष्पाहरणाय सर्व्वाः पूजाऽस्तु देवे शशिखण्डचूडे॥ ३०

अत्र चलाम इत्यर्थे 'चलन्तु'—उत्तमपुरुषव्यत्ययेन प्रथमपुरुषनिर्द्देशः, तेन यूयमेव वयमित्यपृथग्भावो वस्तु। 'देवे शशिखण्डचूड़े' इति पृथग्ध्वनिः—देवेशश्चासौ शिखण्डचूड़श्चेति।

तद्धितस्य यथा—

चिरविरहदहनदग्धं प्रियसखि! भस्मैव भावि वपुरेतत्।

तदमेन विरचनीयं तत्करमुकुरस्य मार्ज्जनं त्वयका॥ ३१

अत्र 'त्वयके'ति तद्धितेन 'अक' प्रत्ययेन मद्विच्छेदे त्वमपि शोच्या भविष्यसि —मत्प्रणयेन त्वमेतावन्त' कालन्तदङ्गमार्ज्जनसौभाग्यभाजनमासीः, मयि मृतायान्तु ते तथाविधसौभाग्यं क्व? तेन यदि मुकुरादिमार्ज्जनयोग्यता भवति तदेवं कार्य्यमिति शोच्यता व्यज्यते।

उपसर्गस्य यथा—

पतत्यस्रे सास्रा भवति पुलके जातपुलका:

स्मिते भाति स्मेरा मलिनिमनि जाते सुमलिना:।

महादेवे पूजाऽस्तु प्रवृत्ता भवत्वित्यर्थः। श्लेषेण देवेशश्चासौ शिखण्डचूड़श्चेति, तस्मिन् श्रीकृष्णे। पृथग् ध्वनिरिति—श्लिष्टार्थस्यापि ध्वन्यन्तर्गतत्वादिति भावः।

तद्धितेन 'अक'प्रत्ययेनेति—निन्दार्थक 'अक' प्रत्ययेनेत्यर्थः। मत्प्रणयेनेति—त्वयि विषये मम प्रणयातिशयं ज्ञात्वैव श्रीकृष्णेन स्वस्याङ्गमार्ज्जनसौभाग्यन्तुभ्यं दत्तं, मयि मृतायान्तु तादृशसौभाग्यसम्भावनैव नास्ति। यदि कदाचिन्मुकुरमार्ज्जनकर्म्मणि योग्यताया: प्राप्तिः स्यात्तदा मद्दुःखभस्मनैव कार्य्यमित्यर्थः।

कदाचिद्धोलिकोत्सवे मिलितानां यूथेश्वरीणां समाजङ्गता वृन्दा भङ्ग्या सखीनां प्रेमोत्कर्षं स्थापयितुश्चिमपि प्रस्तौति-पततीति। हे म्रगाक्ष्यः! यदा स्वाल्यः सम्मुखवर्त्तिन्यो न तिष्ठन्ति तदैव दर्पणमानीय तत्र प्रतिविम्बितं स्वस्वसुखन्दृष्ट्वा सुखेऽभिव्यक्त'

---

(12) 'वनं विदूरे' इति (ख) पुस्तके पाठः।

अनासाद्य स्वालीर्मुकुरमभिवीक्ष्य स्ववदनं
सुखं वा दुःखं वा किमपि कथनीयं मृगदृशः ॥ ३२ (भ)

अत्र 'सु'पसर्गेण मालिन्यातिशयो व्यज्यते, तेन च सखीनां प्रणयाधिक्यम् ।

निपातस्य यथा—

दट्ठूण तस्स वअणं क्खणमेत्तेण क्खु हारिअं हिअअं ।
एव्वं विअ अच्छरिअं तुरिअं लद्धं अ तद्धिअअं ॥ ३३

अत्र 'च' रूपनिपातेन तुल्ययोगिताऽलङ्कारः (म) निजहृदयहारणसमकालमेव तद्धृदयं लब्धं, अतोऽहं हृदयशून्या नाभवमिति तस्य हृदयं मद्धृदयमिति वस्तुना द्वयोरेवौत्सुक्यं वस्तु प्रतीयते ।

सखं वा दुःखं वा युष्माभिरस्माकमग्रे कथनीयं, आस्यस्वेदग्रवर्त्तिन्यस्तदा दर्पणेन किं प्रयोजनं, ता एव दर्पणस्थानीयाः । तासां दर्पणसाधर्म्म्यमाह—पततीति । युष्माकमश्रुजले पतति सति ता अपि साश्राः । एवं स्वालीरनासाद्याप्राप्य ।

दट्ठूणेति—दृष्ट्वा तस्य वदनं क्षणमात्रेण खलु हारितं हृदयम् । एवमिवाश्चर्यमत्वरितं लब्धञ्च तद्धृदयम् ॥ अत्र 'लब्धञ्चे'त्यत्र 'च' शब्दरूपनिपातेन तुल्ययोगितारूपोऽलङ्कारो व्यङ्ग्यः । 'च' शब्दगम्यन्तुल्ययोगित्वमेवाह—निजहृदयेति । अव्ययसामान्यस्यैव निपातसंज्ञा, ततः 'च' शब्दस्यापि निपातत्वं ज्ञेयम् । तद्धृदयं मद्धृदयमिवेति वस्त्वलङ्कारेण द्वयोरौत्सुक्यं ध्वनितम् ।

(भ) अत्र वृन्दाया अभिधाननैपुण्येनालीनां दर्पणस्थानीयत्वं प्रस्तूयते । गोपीवृन्दमध्यमणिर्य्योर्विवृन्दारिक वृन्देव दूती परं सर्व्वत्र प्रेमपरवशानां नायिकानामुज्ज्वलनीलमणिग्रन्थिकस्य च दर्पणस्थानीयाऽभिमततद्गतभावप्रकाशिकेति वैष्णवकाव्यरसरसिकैः श्लोकार्थ्यम् । भावातिशये जाते न खलु कोऽपि स्वाशयं वाचा प्रकाशयितुं समर्थो भवति, किं पुनर्भावसागरप्लवमानाः परमानन्दसन्दोहदोहदा गोपिकाः । स खलु चिद्विकारः 'परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः' । अत्र तु 'सु' पदस्योपसर्गत्वख्यापनं वैयाकरणमतानवधानविजृम्भितं, 'उपसर्गाः क्रियायोगे' इत्यनुशासनात् । 'मलिना' इति धातुजत्वेनाप्यप्रमितिचेन्न, अमनोज्ञत्वात्, कष्टकल्पनाश्रयत्वाच्च । 'परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषय' इत्यादि भवभूतिपद्य, 'आहारे विरति'रित्यादि पद्येऽपि यथाक्रमं प्रकाशकता दर्पणता चोपसर्गाणां प्रादीनां व्यञ्जकत्वं दर्शितमिति दिक् ।

(म) परमते नात्र प्रस्तुताप्रस्तुतयोरेकधर्म्माभिसम्बद्धत्वरूपस्तुल्ययोगिताऽलङ्कारः, अपि तु सहोक्तेराभासः, तुल्यकालं योग 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इत्यादि वैयाकरणप्रयोग इव यौगिकार्थे तु तुल्ययोगस्य सम्भवः । मतं तदविचारितं विश्वस्तस्य प्रकाशटीकाकृद्गा-

सर्व्वनाम्नो यथा—

मध्ये सूक्ष्मधियः सखीपरिषदो धृत्वा सखीभूमिका-
मभ्यङ्गाय गृहीतपाणिकमलं स्पर्शेन मां जानती।
अज्ञे! दूरमपेहि नासि कुशला स्नातुञ्च वाञ्छाद्य मे
नेत्यन्तःकुपिता यदीहितवती तत् केन विस्मर्य्यते॥ ३४

अत्र यत्तदोर्वागगोचरत्वं व्यङ्ग्यम्।

कर्म्मभूताधिकरणस्य यथा—

अधिवससि तस्य हृदयं प्रियसखि! राधे! स चापि तव हृदयम्।
द्वावेव पूर्णहृदयौ प्रविशामी वां कथं हृदये॥ ३५

अत्राधारस्य कर्म्मभूतत्वे सर्व्वव्यापनं व्यङ्ग्यम्—'ग्रामे वसती'ति ग्रामैकदेशो गम्यते, 'ग्राममधिवसती'ति ग्रामं व्याप्यैवेति चमत्कारः। (ग)

कदाचिद्राधाया मानभङ्ग उपायान्तरमप्रेक्ष्य स्वयमेव स्त्रीवेशं धृत्वा तस्या निकटङ्गतवतः श्रीकृष्णस्य तदानीन्तनो य आनन्दातिशयस्तमौत्सुक्येन श्रीकृष्णः सुबलं प्रत्याह—मध्य इति। सूक्ष्मधियः सखीसभाया मध्ये तासां साहाय्येन सखीभूमिकां, तैलमर्द्दनकारिणी या सखी तस्या भूमिकां वेशं, धृत्वा तैलाभ्यङ्गाय गृहीतं राधायाः पाणिकमलं येन तथाभूतं मां स्पर्शेन जानती—नेयं स्त्री किन्तु पुरुषः कृष्ण एवेति ज्ञानवती—राधाऽऽह—हे अज्ञे! त्वं नवीना भवसि, तैलाभ्यङ्गकर्म्मणि न कुशला, तस्माद्दूरमपेहि। स्वकौशलमभिव्यक्तीकर्त्तुमुद्यन्तं मां वीक्ष्य पुनः कुपिता सत्याह—मम स्नातुमद्य वाञ्छा नास्ति, इत्यन्तःकुपिता सा स्नानसमये यच्चेष्टितवती तच्चेष्टितं केन विस्मर्य्यते।

अधीति—परस्परवासेनोभयोर्हृदये पूर्णे भवतः, अतस्तत्रावकाशाभावेन कथं सखीनां प्रवेशः सम्भवतीति।

सुद्योतप्रभाकाराभ्यां 'गाढ़कान्तदशनक्षतव्यथे'त्यादिस्थलधृतपद्यालोचनप्रसङ्गे, विचारप्रकारस्तत्रैव द्रष्टव्यः। पद्येऽत्र वक्त्राः प्रौढ़ोक्तिरेव सर्व्वालङ्कारजीवातुभूता तदाशयं पिहितापिहितसूचितं दर्शयतीत्यलङ्कारभेदवैमत्यं न दुर्व्वोधत्वाय कल्पत इत्यप्यूहनीयम्।

(ग) 'मधिलाषहस्तभरिए' इत्यादि पद्य इवात्रापि कविनिबद्धवक्तृप्रौढ़ोक्तिश्चमत्कृतिमावहति। 'क्रियाव्याप्यं कर्म्मे'त्यनुशासनादाधारस्य सुबलतः कर्म्मत्वे भूतेऽर्थचमत्कारोऽवश्यम्भावीति भावः। एवमपि विशिष्टकारकलक्ष्यभूतेऽनुशासनमनुलङ्घ्य कारकान्तरप्रयोगे तथोपपदविभक्तीनां प्रयोगेनायाताया व्यञ्जकतायाः लक्ष्याणि ध्वन्यालोककाव्यप्रकाशादिग्रन्थेष्ववलोकनीयानि। वस्तुतस्त्वत्र 'ग्रामं व्यापेत्'ति कर्म्मभूतत्वेऽर्थकल्पनं कथञ्चित्तु याहच्छिकमिव प्रतिभाति, न हि सर्व्वत्र कर्म्मतो क्रियायाः सामस्त्येन व्याप्तिर्व्वोध्यते।

अव्ययीभावस्य यथा—

कत्यायान्ति कति प्रयान्ति कति वा तिष्ठन्ति मूर्त्ता इव
प्रौढ़ानन्दमहोत्सवा यदितरे श्रीद्वारकायाम्पुरि ।
क्षीरक्षेरनुसौधरत्ननिकरं निश्चिन्तमाक्रीड़त-
स्ते याताः किल वासरा मम सखे ! येषु व्रजे क्रीड़ितम् ॥ २६

पूर्व्वनिपातस्य यथा—

आनन्दातिशयेन विस्मृतिवशाद्ध्रस्तानुपूर्व्वीक्रमा-
च्छेकच्छेकशुकाङ्गनाभिरुदयत्कौतुहलं सारिता ।
श्रीराधाहरिकेलिकौतुककथा प्रातः सखीमण्डले
प्रत्यावर्त्तयते गतामपि निशां साक्षाद्विधत्ते च तौ ॥ २७

अत्राल्पस्वरत्वेन चार्च्चितत्वेन च 'हरि'शब्दस्यैव पूर्व्वनिपात उचितः, तदन्यथाभावे 'श्रीराधे'ति पूर्व्वनिपातो हि तस्या वैदग्ध्यातिशयद्योतकः । —इति पदांशाः । रचनाया वर्णानाञ्च रीतिग्रन्थे व्यञ्जकत्वं दर्शयिष्यते ।

द्वारकास्थः श्रीकृष्णो मधुमङ्गलमाह—हे सखे ! यद्यस्माद्दृश्यादानन्दादितरे मम मूर्त्ता इव प्रौढ़ानन्दमहोत्सवा द्वारकाभुवि कति वाऽयान्ति, कति वा प्रयान्ति, कति वा तिष्ठन्ति ? किन्तु येषु वासरेषु मया व्रजे क्रीड़ितं ते वासरा दिवसा याता एव, तेषाम्पुन-रागमनाभावात् । मम कथम्भूतस्य—क्षीरक्षैः सहानुसौधरत्ननिकरं सौधरत्ननिकर आक्रीड़तः । अत्र वीप्सायामव्ययीभावसमासः, तेन चाटोत्तरशतषोड़शसहस्रसौध-व्यापकत्वं क्रीड़ाया व्यज्यते ।

एकदा प्रातःकाले श्रीराधाया निकटे सुहृत्पक्षपक्षाणां समाजे जाते, भो ललिताऽद्याः सख्यः ! अद्यरात्रिसम्बन्धिनीं निकुञ्जराजयोर्व्विलासवार्त्तां कथयतेति सुहृत्पक्षश्यामलया पृष्टा ललिताऽद्याः कथयितुम्प्रवृत्ता अपि तदानीमानन्दावेशेन विलासानां कस्यचित् कस्यचित् भागस्य विस्मरणादानुपूर्व्वीक्रमेण यदा वक्तुं न प्रोक्तास्तदैव गृहपालिताः शुकाङ्गना रात्रौ कुञ्जमध्ये दृष्टचरीं समस्तलीलां यथास्थितानुपूर्व्वीक्रमेण ताः स्मारयन्ति स्मेत्याह—आनन्देति । आनन्दातिशयेन ललितादीनां जाता या विलासांशस्य विस्मृतिस्तया यस्तो य आनुपूर्व्वीक्रमस्तस्मात्ताडशव्यतिक्रममसहमानाभिश्छेकच्छेकशुकाङ्गनाभिः—छेका विदग्धा याश्छेकशुकाङ्गना गृहपालितशुकाङ्गनास्ताभिः उदयत्कौतुहलं यथा स्यात्तथा स्मारिता श्रीराधाकृष्णयोः केलिकथा कर्त्री गतामपि निशां पुनः प्रत्यावर्त्तयते, तौ राधाकृष्णावपि साक्षात्करोति । 'श्रीराधा'शब्दापेक्षया 'हरि'शब्दस्याल्पस्वरत्वात् एवं सर्व्वेषां व्रज-वासिनां रक्षकत्वेनार्च्चितत्वाच्च 'हरि'शब्दस्यैव पूर्व्वनिपात उचितः ।

—ते तावद्भिः पृथक् पृथक्।

गुणनीयाः— ५५का

त एकपञ्चाशद्भेदा एकैकन्तावद्भिरेकपञ्चाशता गुणनीयाः, शुद्धत्वेन केवलं वर्त्तमानत्वाभावाद्यावत्स्वप्रभेदं मिश्रत्वयोग्यत्वाच्च।—

—तेन चन्द्रव्योमर्त्तुपञ्चसंख्यकाः (२६०१)॥ ५६

सङ्करेण विरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया।

चतुर्गुणे कृते वेदखवेदककुभः (१०४०४) स्मृताः॥

शुद्धभेदैर्युतास्ते स्युः शरेषुयुगखेन्दवः (१०४५५)॥ ५७

इति पूर्व्वैर्व्विलिखितं न सर्व्वेषामुदाहृतिः।

भवेद्योग्यत्वमात्रत्वादाधिक्यमपि गण्यते (२)॥

अथानेकपञ्चाशद्ध्वनिभेदानां मध्य एकैकध्वनिभेदो यदि पञ्चाशद्ध्वनिभिः स्यात्तदैकैक एव भेद एकपञ्चाशत्संख्यको भवति। एवं क्रमेणानन्तभेदा भवन्ति। तत्रायं क्रमः—एकपञ्चाश-द्भेदानां मध्य एकैकभेदो यदा पञ्चाशद्भेदैः सह कथ्यमानसंशयास्पदताख्यसाङ्कर्य्यविशिष्टः स्यात्तदैकपञ्चाशद्भेदा एव एकपञ्चाशदङ्कैः पूरणीयाः; तथा सति मिलित्वा चन्द्रव्योमर्त्तु-पञ्चसंख्यका ध्वनयः स्युः। एवं यदैकैकभेदः पञ्चाशद्ध्वनिभिः सहानुग्राह्यानुग्राहकताख्य-साङ्कर्य्यविशिष्टः स्यात्तदाऽपि पूर्व्वरीत्या पुनश्चन्द्रव्योमर्त्तुपञ्चसंख्यका ध्वनयः स्युः। यदा त्वेक-व्यञ्जकसंश्लेषरूपसाङ्कर्य्यविशिष्टः स्यात्तदाऽपि चन्द्रव्योमर्त्तुपञ्चसंख्यकाः स्युः। एवमेकैकभेदो यदि पञ्चाशद्ध्वनीनां संसृष्ट्या विशिष्टः स्यात्तदा पुनरपि चन्द्रव्योमर्त्तुपञ्चसंख्यकाः ध्वनयः स्युः। एवं क्रमेणैकैकभेदस्यैकपञ्चाशदङ्कैर्व्वारचतुष्टयं पूरणे कृते मिलित्वा वेदखवेददिक्-

(२) एकस्मिन्नपि प्रबन्ध एकविधध्वनिसम्भवेन स्वस्य स्वेन योजनं नासम्भवीति कृत्वा प्रकाशकृदादिमतमनुसृत्येयं गणना। दर्पणकारास्तु विभिन्नगणनाप्रणालीमनुसृत्य 'वेद-खाग्निशराः शुद्धैरिषुबाणाग्निसायकाः' इति संख्यां दर्शयन्ति। तत्रेयं युक्तिरधोदर्शिता च गणनापद्धतिः—प्रथमन्तावदेकपञ्चाशद्भेदाः, (क ख ग⋯ ⋯ड़ ढ़ अ आ⋯) 'क' भेदस्य येन केनापि एकपञ्चाशतामेकतमेन ग्रहणयोग्यत्वात्, ततः पञ्चाशत्, 'ख' भेदस्य 'ख' भेदादारभ्य येन केनाप्यवराणां पञ्चाशद्भेदानामेकतमेन ग्रहणयोग्यत्वात्, न तु प्राक्प्रदर्शि-तेन 'क' भेदेन ग्रहणे नूतनस्य संसृष्टभेदस्य सम्भवः, तस्य प्रथममेव गृहीतात् 'क ख' भेदादव्यतिरेकात् (प्रकाशकृदनुसारिणां मते ध्वनिभेदगणनावेलायां 'क' 'ख'—समवायिभेदात् ख 'क'—समवायिभेदस्य विभिन्नता, विश्वनाथमते न तथैत्येव गृहीतसंख्याभेदस्य मूलम्)।

तत्र त्रिरूपः सङ्करो यथा—

संशयास्पदतानुग्राह्यानुग्राहकतापि च।
एकाव्यञ्जकसंश्लेषः सङ्करस्त्रिविधो मतः (ल) ॥ ५८ का

संख्यका ध्वनयः स्युरित्यर्थमेव द्वाभ्यां सूत्राभ्यामाह। शुद्धत्वेनेति—तेषामुदाहरणमुत्तमकाव्ये किं वोत्तमोत्तमकाव्ये ज्ञेयम्। तत्र तत्र शुद्धकेवलैकध्वनेरसम्भवात् किन्तु त्रयाणां चतुर्णां सप्तानां वा ध्वनीनां साङ्कर्य्यमवश्यं स्वीकरणीयमित्यर्थः। यावत्प्रभेदमिति—एकपञ्चाशद्ध्वनीनां यावन्तः प्रभेदास्तेषां परस्परमिश्रत्वस्य साङ्कर्य्यस्य योग्यत्वादवश्यस्वीकर्त्तव्यत्वादित्यर्थः। अत्र चन्द्रयोमर्त्तुपञ्चसंख्या आपातत एवोक्ताः, वस्तुतो वक्ष्यमाणानां

एवं दर्पणकृत्सूचितगणनायां (५१+५०+...+३+२+१)×४ वा ५३०४ सङ्कीर्णभेदाः, शुद्धैः सह गणनायां ५३५५ भेदाः। एषां काव्यभेदानां सर्वेषां सत्ता सम्भवत्येव, परं लक्ष्याणामुदाहरणानां प्रदर्शनं निष्प्रयोजनविस्तरभिया न कैरपि चेष्टितम्। वस्तुतस्तु चैषां बहुत्वकथन एव तात्पर्य्यमालङ्कारिकाणां, न तु संख्यामात्राभिधान इति निपुणैर्विभावनीयम्—यदाहुः ध्वनिकाराः ध्वनिगुणीभूतादिसर्व्वविधकाव्यसमष्टिभेदप्रदर्शनावसरे—'स गुणीभूतव्यङ्ग्यैः सालङ्कारैः सह प्रभेदैः स्वैः। सङ्करसंसृष्टिभ्यां पुनरप्युद्द्योतते बहुधा।' एतदेव लक्ष्यं मनसिकृत्याभिहितं कौस्तुभकारैरत्र मूलकारिकायां—'योग्यत्वमात्रत्वादाधिक्यमपि गण्यते।' नेह तैरातिरिक्तसंख्याऽऽनयनवैदग्ध्यो जिज्ञासूनामुत्कटकौतूहलनिवृत्तये लक्षिता यथा तत्प्राचीनैस्तदर्व्वाचीनैश्च कैश्चिन्निबन्धकृद्भिः। तत्र निदर्शनार्थमस्माभिर्दिङ्मात्रं लक्ष्यते, तत् यथा—प्रकाशटीकाकृतो भीमसेनदीक्षिताः ४,५१,८२० शुद्धसङ्कीर्णविशेषसमेताः ध्वनिभेदाः, ८,१४५ गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदाः—साकल्येन ३४,०६, २३,६०० काव्यभेदा इति कथयन्ति। तत्रेदं मन्तव्यं न तावत्तद्गणनाप्रकारः (स च सुधासागराख्ये तत्कृतटीकाग्रन्थे द्रष्टव्यः) सम्यक्, न चापीयं गणनाऽनुरक्तिर्गुणपक्षां कामपि सूचयति। एतस्मादपि भेदाद्यवान्तरविषये निरतिशयनिर्बन्धत एवाधुनिकैः पाश्चात्यपण्डितैरर्व्वाचीनालङ्कारिकनिबन्धविषय एव यद्गणास्था ख्याप्यते, अतिमात्रामतिबहुदपि न तच्चित्रम्। स च निर्बन्धो रसभावादिविश्लेषणकल्पे नायकनायिकादिविभागक्रमे दशरूपकस्याङ्गाद्यालोचनप्रसङ्गे स्फुटमेव विभाव्यते, इत्यलं बहुना।

(ल) सर्व्वत्रैव तिलतण्डुलन्यायेन संयोगयोगतः संसृष्टिः, क्षीरनीरन्यायेन समवायसङ्गतः सङ्कर इति संसृष्टिसङ्करयोर्व्वैलक्षण्यम्। अलङ्कारादिलक्षणस्थलेऽप्येतदेव तत्त्वम्। तत्र सङ्करस्य सर्व्वत्रैव त्रयः संस्थाः:—सन्दिग्धत्व एका, अङ्गाङ्गित्वेऽपरा, एकाश्रयस्थितत्वे तृतीया—सर्व्वमेतत् यथास्थानं यथायोगं दर्शितमिति न लक्षणोदाहरणाय चेष्टितमस्माकं सप्रयोजनमतया लाघवरम्।

उदाहरणम्—

पद्मिन्यहं कुमुदिनी किल सैव सत्यं
सत्यं भवांश्च मधुसूदन एव मत्तः।
वामेन तामसुखयन्निशि दक्षिणेन
प्रातः प्रबोधयति मामपि लोचनेन ॥ ३८

अत्र 'पद्मिन्या'दिशब्दार्थयोः शब्दार्थशक्त्युद्भवानुध्वनेः सङ्करत्रयम्।

तथाहि मां प्रति भवतोऽनुरागो महान्, यतो मां दक्षिणेनोदारेण लोचनेन दर्शनेन प्रबोधयति; तां प्रति तथा नानुरागः, यतो वामेन दर्शनेन तां निशसुखयत्—अत्र हेत्वलङ्कारो व्यङ्ग्यः, यतोऽहं पद्मिनी, सा कुमुदिनी—पद्मिन्यपेक्षया कुमुदिनी निकृष्टैव। किं वाऽहं नाम्नैव पद्मिनी, न तु वस्तुत

ध्वनीनां भेदचतुष्टयानामन्तर्भूता एव, न तु ततः पृथक् पृथक्। अन्यथा पृथग्विवक्षायां 'चतुर्गुणो शतं' इत्यादि ग्रन्थोक्तसंख्याया असङ्गत्यापत्तिः, यतस्ततोऽप्यनन्तकोटिगुणसंख्याया आधिक्यापत्तिः स्यात्। ननु यत्रावरकाव्ये शुद्ध एक एव ध्वनिस्तत्रापि वाच्यार्थस्य चमत्कारे तत्काव्यस्य मध्यमत्वमुक्तं, एवं सति तत्र तत्र शुद्धैकपञ्चाशद्भेदाः कथं गणनायां निविष्टाः स्युरित्यपेक्षायान्ताऽशुद्धैकपञ्चाशद्भेदा अपि स्यात्तेऽत्र गणनायां निवेशनीया इत्यभिप्रायेणाह—शुद्धभेदैरिति। इति पूर्वैरिति—पूर्वाचार्यैरपि ताः सर्वा एवोदाहृताः। न तैरप्येतावत्संख्यकानां ध्वनीनामुदाहरणानि स्वग्रन्थे कथितानि, अतएव वाहुल्यभयान्मया नोक्तानीत्यर्थः। भवेदिति—कस्यापि निपुणस्य व्याख्यायामवान्तरभेदं प्रकल्प्यानोऽप्यधिकसंख्याया आनयने सामर्थ्ये चेत्तदैतत्संख्यकध्वनिभ्योऽप्यधिकाधिकसंख्यका ध्वनयो भवन्तीति ज्ञेयमिति।

एकव्यञ्जकेति—एकव्यङ्ग्यमात्रबोधकः शब्दश्लेष इत्यर्थः। यस्य शब्दश्लेषस्यैकेन व्यञ्जना स एकव्यञ्जकसंश्लेषः। यत्र तु शब्दश्लेषस्यैकव्यञ्जनानन्तरं स्यात्तत्रोऽन्यापरव्यञ्जनाप्रवेशस्तत्र संसृष्टिरिति द्वयोर्भेदो बोध्य इति।

प्रातःकाले काऽपि खण्डिता नायिका मानभङ्गार्थं विनयनत्यादिकं कुर्वन्तं श्रीकृष्णं प्रत्याह—पद्मिनीति। श्लोकव्याख्यां स्वयमेव करिष्यति। शब्दार्थेति—शब्दशक्त्युद्भवार्थशक्त्युद्भवयोर्ध्वन्योरित्यर्थः।

अत्र प्रथमतः संशयास्पदतारूपसङ्करमाह—तथाहीति। अत्र 'दक्षिण'शब्दोऽनुकूलार्थकत्वं, 'वाम'शब्दस्य निकृष्टार्थकत्वम्। एवं 'लोचन'शब्दस्य दर्शनार्थकत्वमिति श्लिष्टार्थमभिप्रेत्याह—मां प्रतीति। संशय इति—यत्र निश्चयाभावेनार्थं वा ध्वनिरयं वा ध्वनिरिति संशयस्तत्र संशयास्पदता ज्ञेया। पुनरनेनैव श्लोकेनानुग्राह्यानुग्राहकतारूप-

इति—अन्यथा मय्येव त्वमनुरक्तोऽभविष्यः । सा नाम्नैव कुमुदिनी, न तु वस्तुत इति च सत्यं, अन्यथा तस्यां नानुरक्तोऽभविष्य इति संशयः । अथ पद्मिन्यहं कुमुदिनी सैवेति रूपकालङ्कारेण तद्धेतूपन्यासद्वारा प्रातर्मां प्रबोधयति, निशि तामसुखयदिति हेत्वलङ्कारो व्यङ्ग्यः । भवान् 'मधुसूदन' एवेति, मधुसूदनस्य भ्रमरस्य तवोभयतः समरागतया न दोषः, किन्तु ममैव दोषः—यतोऽहं पद्मिनी, पद्मिन्याः प्रातरेव भ्रमरेण सह सन्दर्शनमिति 'मधुसूदन'शब्दद्योतितेन वस्तुना पुनरपि रूपकालङ्कारो ध्वनितः—इत्यनयोर्मिथोऽनुग्राह्यानुग्राहकतया सङ्करः (व) । एवं मधुसूदन एव भवानतः स्वतस्तृप्तः, मद हर्षयोगे धातुः । तव कुत्रापि नापेक्षेति स्वभावोक्त्यलङ्कारेण तव दक्षिणचक्षुः सूर्य्यात्मकं, यतस्तेन पद्मिनीं मां प्रबोधयसि, वामन्तु चन्द्रात्मकं, येन कुमुदिनीं तामसुखयः—इत्येकस्मिन्नेव व्यञ्जके 'मधुसूदन'-पदसंश्लेष एकव्यञ्जनानुप्रवेशः ।

सङ्करमाह—अथेति । हेतूपन्यासेति—मम पद्मिनीरूपत्वे प्रातः प्रबोधनमेव हेतुः, तस्याः कुमुदिनीरूपत्वे निशि सुखाश्रयत्वमेव हेतुरिति । एवं 'मधुसूदन'पदस्य भ्रमरार्थकत्वेन भ्रमरस्योभयत्र साम्येन तस्य दोषाभावे पुनस्तस्याः पद्मिनीत्वरूपकालङ्कार एव प्रयोजकः—अतएव ध्वनिद्वयस्यानुग्राह्यानुग्राहकतारूपसङ्करोऽपि ज्ञेय इत्यर्थो 'मधुसूदन' शब्दद्योत्येनेत्यादि । वस्तुनेति—दोषाभावेनेत्यर्थः । पुनरप्यनेनैव श्लोकेनैकव्यञ्जकसंश्लेषरूपसङ्करस्योदाहरणमाह—एवमिति । मधुसूदनः परमेश्वर एव भवान्—परमेश्वरस्येव दक्षिणनेत्रस्य सूर्य्यत्वं, वामनेत्रस्य चन्द्रत्वं, नान्येषामिति 'मधुसूदन'शब्दश्लेषस्यैकैव व्यञ्जनेति भावः । इत्येकस्मिन्निति—नेत्रयोः सूर्य्यचन्द्रत्वमात्रैकव्यङ्ग्यबोधके 'मधुसूदन'शब्दश्लेष एक एव व्यञ्जनानुप्रवेश इत्यर्थः ।

(व) एकत्र पद्मिन्युत्तमजातीया स्त्री, सा ह्येव पद्मिनी, अपरत्र मधुसूदनः मधुनाम्नोऽसुरस्य भेत्ता, स एव मधु सूदयतीति व्युत्पत्त्या भ्रमरः—तथा च माघपद्ये 'दलद्दलित-सरचः प्रपसि मधुसूदनस्त्वमिति सूदयन् मधु ।' अतएवात्रार्थशक्त्युद्भवो रूपकालङ्कारो व्यङ्ग्यः । इह्योत्तरत्र व्यञ्जनागम्यात् 'भ्रमर'रूपाद्वस्तुनः पुनरपि व्यञ्जनया लब्धस्य रूपकालङ्कारस्याङ्गित्वसम्बन्धो न दुर्बोधः, परं स्फुट एवावभासते—अतोऽत्रानुग्राह्यानुग्राहकतासङ्करः । पूर्व्वत्रापि 'पद्मिन्यह'मित्यादंशे 'पद्मिनी' पदद्योत्येन वस्तुना प्राक्प्रदर्शितेन रूपकालङ्कारेण 'प्रातः प्रबोधयती'त्याद्यंशसूचितेन भावेन स एव सङ्करोऽन्यथोपपादयितुं शक्यः । ग्रन्थकृन्मते तु तत्र सन्दिग्धत्वसङ्करः, स चोपरिप्रदर्शितरीत्या ।

अथ दक्षिणेन सरलेन दर्शनेन मां प्रबोधयसि, तेन ते मयि रागो नास्ति —वामेन कुटिलेन तामसुखयः, तेन तस्यामेव राग इति वस्तुना मधुसूदनो भ्रमरो ज्ञानशून्यस्तत्रापि मत्त इति स्वभावोक्तिः। तथाविधस्य तव कुतो विवेकः, तेन त्वमविदग्धोऽसीति स्वभावाख्यानाक्षेपयोः (13) संसृष्टिः। एवं पदवाक्ययोर्त्यैगर्व्वधैर्य्यदैन्यग्लानिनिर्व्वेदावहित्थाऽदिभावध्वनिभिश्च संसृष्टिः (अ)—उक्तस्त्रिरूपः सङ्करः संसृष्टिश्च।

यथा वा—

> उच्छूनस्तनितस्य सर्व्वसुखदः कृष्णाम्बुदस्योदयो
> वाताः शीकरवाहिनः सुमनसां वीथी विकाशं गता।
> स्निग्धा भूर्गत एव सङ्कुरभरः श्यामायमाना दिशः
> स्फीतं गोकुलमुन्मदाश्च सरितः शीता गिरिद्रोणयः॥ ३८

पुनरप्यनेनैव श्लोकेन संसृष्टेरुदाहरणमाह—अथेति। अत्र कल्पे 'दक्षिण'शब्दः सरलार्थकः, 'लोचन'शब्दो दर्शनार्थको ज्ञेयः। सरलनेत्रेण नायिकाया अवलोकनमौदासीन्य-व्यञ्जकं, कुटिलनेत्रेणावलोकनन्तु प्रेमव्यञ्जकमिति रसशास्त्रप्रसिद्धिः। तत्र 'मधुसूदन'शब्द-श्लेषस्य प्रथमतो ज्ञानशून्ये व्यञ्जनाप्रवृत्तिः। पुनर्व्यङ्गस्याविवेकाविदग्धाद्युपाक्षेपार्थे व्यञ्जना। अतएवैकव्यञ्जकसंश्लेषाद्भेदो ज्ञेयः। तत्र 'मधुसूदन'पदश्लेषस्य केवलचन्द्रसूर्य्यमात्र एकैव व्यञ्जनेति। उक्त इति—एकस्मिन्नेव श्लोके त्रिरूपः सङ्कर उक्तः, संसृष्टिश्चोक्तेत्यर्थः।

संसृष्टेरुदाहरणान्तरमाह—यथा वेति। काचित् सखी गोवर्द्धनस्य निकटवर्त्तिनि नगरे स्थितां स्वयूथेश्वरीं गुरुजनसमीपस्थां दृष्ट्वा गोवर्द्धनकन्दरासङ्केतस्थं श्रीकृष्णमन्तो ज्ञापयितुं व्याजेन देवाद्गोवर्द्धनोपर्य्युदितं मेघं लक्ष्यीकृत्य वदति—उच्छूनेति। हे सखि!

(अ) 'पश्चिमयत्न'मित्यादिश्लोके ध्वनिसंसृष्टिः। तत्र संलक्ष्यक्रमव्यङ्गस्यालङ्कारयुगलस्य स्वभावोक्त्याक्षेपाभिधस्य संसृष्टिः, तथाऽसंलक्ष्यक्रमव्यङ्गस्य भावध्वनिकदम्बकस्यापि संसृष्टिः। 'पश्चिमयत्न'मिति स्वकीयोत्कर्षख्यापनेन गर्व्वः, तस्यामेव तव राग इत्यवगच्छन्त्यपि नायिकाऽहं त्वां प्रति सानुरागेति धैर्य्यं, ज्ञानशून्यस्त्व', तथाऽपि त्वयि मे प्रेमेति ग्लानिः, धिङ् मां येवंविधासदृशकारिणि विश्वसिति, यद्वा धिङ् मां त्वत्प्रीतिमलभमानां वराकीमिति निर्व्वेदः, नायकस्य ज्ञानशून्यताऽविष्कारेणावहित्थेन भावगुप्त्यपरपर्य्यायावहित्थादयो बहवो भावाः श्लोकादेवातो निपुणैरवसेयाः। एषां भावध्वनीनां प्रागुद्भवसन्धिशबलतादि-विविधभेदैन विवेचनमुत्तरत्र 'रस' किरणे, अतो नात्र मूले तत्प्रपञ्चः।

---

(13) 'स्वभावाख्यानापेक्षयोः' इति (क) (ग) (छ) पुस्तकेषु पाठ उपलभ्यते।

अत्र शब्दशक्त्युद्भवार्थशक्त्युद्भवध्वन्योः संसृष्ट्या ध्वनिसंसृष्टिः, तथाऽलङ्काराणां वस्तूनाञ्च संसृष्टिः ।

तथाहि गुरुसमीपस्थितां गोवर्द्धननिकटनगरनागरीं प्रति गिरिकन्दर-सङ्केतस्थं श्रीकृष्णं विज्ञापयितुं व्याजेन दैवोपनतं मेघोदयं लक्ष्यीकृत्य काचित् सखी वदति । वाच्यार्थः स्फुट एव । अत्रोद्दीपनविभावः स्फुटो भवंस्तुल्य-योगिताऽलङ्कारं व्यनक्ति । कृष्णश्च सङ्केतस्थोऽम्बुदोदयश्चाभूदिति यौगपद्य-प्रतिपत्त्या तुल्ययोगिता, कर्म्मधारयोपलक्षणतृतीयातत्पुरुषमात्रयोः संसृष्टिः । कृष्णाम्बुदयोः साधर्म्म्यादुपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः । 'उच्छूनस्तनितस्ये'ति उच्छून-गर्ज्जितत्वेनाम्बुदस्य वर्षुकत्वं, तेन च शीघ्रमभिसरेति वस्तु व्यङ्ग्यम्— हे 'उच्छूनस्तनि ! तस्ये'ति सभङ्गश्लेषेण संबोध्यमानजनस्य प्रौढ़त्वं, तेन स्तन-भाराक्रान्ततया गमनमान्थर्य्यं, तेन न च नातः परं विलम्बनीयमिति ध्वनि-प्रतिध्वन्यनुध्वननं, 'तस्ये'ति सर्व्वनाम्नो महिम्ना कृष्णस्य परमदुर्ल्लभता, तया च बहुवल्लभत्वम् । 'सर्व्वसुखद' इति हेतोर्हेत्वलङ्कारो व्यङ्ग्यः (ष), तस्मान्नातः परं विलम्बः कार्य्य इति वस्तु । 'वाताः शीकरवाहिन' इति स्वभावाख्यानं,

सर्व्वेषां व्रजविलासिनां सुखदः कृष्णवर्णस्य मेघस्य गोवर्द्धनोपर्य्युदयो जातः । कथम्भूतस्य ?— उच्छूनं घोरं स्तनितं गर्ज्जितं यस्य । एवं सर्व्वेषां सुखदाः पवना अपि शीकराञ्जलकणान् वोढुं शीलं येषान्तथाभूताः सन्तश्चलन्तीति शेषः । एवं सुमनसां मालतीनां वीथी विकाशं वर्षासमयं प्राप्य प्रफुल्लताङ्गता । तथा व्रजवासिनां निदाघजन्यसञ्ज्वरभयोऽपि गतः । मेघैरेव दिशः श्यामायमाना बभूवुः—अतएव समस्तं गोकुलमपि स्फीतमानन्देन प्रफुल्लम् । एवं सरितो नद्योऽपि वर्षाकालीनजलानां सम्मर्द्देनानन्दवशादुन्मत्ता बभूवुः । गोवर्द्धनदरीशय्यो-ऽपि शीतला जाताः । तस्मात् सर्व्वप्रकारेणास्माकं व्रजवासिनां सुखसमयो जातः । वाच्यार्थः स्पष्टः, श्लिष्टार्थस्तु—हे उच्छूनस्तनि ! गोवर्द्धने कृष्णेन सह मेघस्योदयो जातः । मेघादीनामुदयकथनेनोद्दीपनविभावज्ञापनद्वारा ऽभिसार उत्कण्ठां वर्द्धयति । स्निग्धेति— मामाद्यभावेन त्वमपि स्निग्धाऽभूरित्यर्थः । अत्रोद्दीपनेति—'कृष्णाम्बुद'पदस्य कर्म्मधारय-समासेन मेघस्योद्दीपनविभावत्वं स्फुटं व्यङ्गीभवत् श्रीकृष्णेन सह मेघस्योदय इति तृतीया-तत्पुरुषेण तुल्ययोगिताऽलङ्कारं व्यनक्ति । तुल्ययोगितामेवाह— कृष्णश्चेति । कर्म्मधारयेति

(ष) 'अभेदेनाभिधा हेतुर्हेतोर्हेतुमता सह'इत्यपरैर्व्विश्वनाथादिभिरभिहितो हेत्वलङ्कारो नायं, परं निष्पादकहेतुगर्भकाव्यलिङ्गाख्यप्रसिद्धालङ्कारस्यैवात्र 'हेतु'पदेन परिग्रह इति

तेन सुरतश्रमजलकणापहारिण्यस्ते भविष्यन्तीति वस्तु। सुमनसां मालतीनामिति पूर्ववत् स्वभावाख्यानं, तेन सुमनसां मानरहितानामन्यासामङ्गनानाञ्च वीथी कृष्णोऽभिसर्त्तव्य इति यो विकाशः प्रसादस्तं गतेति वस्तु, तेन च यावत् काऽपि तं नाभिसरति तावत्त्वमभिसरेति वस्तु। 'स्निग्धा भू'रिति चरणसञ्चरणसुखदत्वं, परञ्च स्निग्धाऽभूस्तव मनसि वाम्यञ्च नास्ति, तत् कथमपरं विलम्बस इति वस्तु। स्निग्धत्वे हेतुः 'गत एव सन्नूरभर' इति हेत्वलङ्कारः, तेन च त्वदाकारेणैव मया त्वदन्तःकरणं ज्ञातमिति स्वचातुर्य्यप्रकटनम्। 'श्यामायमाना दिश' इत्यलक्ष्या भूत्वा गमिष्यसि, तेन न काऽपि शङ्केति वस्तु। व्यङ्ग्यपक्षे—गोकुलं व्रजस्थलो स्फीतं जनाकीर्णं, तेनात्र तमानेतुं न शक्नोमि। सरितो यमुनाद्या उत्पूराः, तेन तत्तटादौ च न सङ्केतयोग्यता, तर्हि पारिशेष्यात् 'शीता गिरिद्रोण्य' इति भङ्ग्या तत्रैवाभिसारः क्रियतां, तत्रैवागतोऽस्ति कृष्ण इति व्यञ्जकानां संसृष्टिरेव।

एवंविधा एव ध्वनय उत्तमोत्तमकाव्यलक्षणवीजम्। ध्वनेर्व्यापारयुगलं ध्वननमनुध्वननञ्च। यत्र केवलं ध्वननं तदुत्तमं काव्यं, यत्र तु ध्वननानुध्वनने

—कृष्णश्चासावम्बुदश्चेति कर्म्मधारयपदं, एवं कृष्णेन सहाम्बुदोदय इत्युपलक्षणतृतीयातत्पुरुषपदञ्च, माता कारणं ययोः, एवम्भूतयोरुद्दीपनविभावत्वतुल्ययोगित्वरूपध्वन्योः संसृष्टिः। कर्म्मधारयपक्षे 'कृष्णे'ति विशेषणेन मेघरूपोद्दीपनस्य वैलक्षण्यं बोधयति। स्तनस्योच्छूनताकथनेन संबोध्यमानस्य स्वयूथेश्वरीजनस्य प्रौढ़यौवनत्वमानीतम्। यमुनाद्या इति—उद्गताः पूराः प्रवाहा यत्र तथाभूताः। तेनेति—प्रवाहाधिक्येन तासां नदीनामादौ पारे सङ्केतयोग्यता न सम्भवतीत्यर्थः।

ध्वनेरिति—उत्तमध्वनेरुत्तमोत्तमध्वनेश्चेत्यर्थः। 'त्वामस्मि वच्मी'त्यादौ वर्त्तमानोऽहन्त्वां वच्मीत्यर्थः। अत्र 'स्मि'पदेनाहमुत्कृष्टवक्तेत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनिः। एवं 'स्निग्धश्यामले'ति पद्ये 'लिप्त'पदेनातिशयमेघागमनरूपार्थान्तरसंक्रमितवाच्यार्थध्वनिः, तेन चास्मिन् घनागमे सीता कथं जीविष्यतीत्यनुध्वनिः। रामोऽहमिति—रमते रमयतीति वा व्युत्पत्तिसङ्गरामो न भवामि, किन्तु नाम्नैव रामः अतोऽत्रात्यन्ततिरस्कृतवाच्यार्थो

प्रतिभाति। उद्भटादयः प्राचस्तमेव 'हेतु'पदेनोल्लिखन्ति। एवमपि प्राग्गुरत्र चालङ्कारोद्देशे 'हेतु'मिदप्रयोगोऽत्र ग्रन्थ एतत्प्रसङ्गे समर्थनीयः।

Quoted in **Kavyaprakasa** *under* **Ullasa IV.**

तदुत्तमोत्तमम् । प्राचीनेस्तु सर्व्वेषामुत्तमयत्वं शिष्यते, तत्तु नास्माकमभीष्टम् (ख) यतः 'त्वामस्मि वच्मीत्या'दौ वचेरर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनेः, 'स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियत' इत्यादिष्वानुध्वननरूपार्थान्तरसंक्रमितात्यन्ततिरस्कृतसंसृष्ट्या च महाध्वनेरेक एवास्वादश्चेल्लभ्यते, तैर्लभ्यतां नाम न त्वस्माभिः ।

*** इत्यलङ्कारकौस्तुभे ध्वनिनिर्णयो नाम तृतीयः किरणः ॥ ***

ध्वनिः। एवं विप्रलम्भरसादिरूपा बहवो ध्वन्यनुध्वनयो वर्त्तन्ते । अत'स्त्वामस्मी'ति काव्यापेक्षयाऽस्य काव्यस्योत्तमत्वमिति विवेचनीयम् । पद्यमिदं 'काव्यप्रकाश'कृता स्वग्रन्थे धृतम् ॥ इति—

(ख) 'ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गारे तदेव ह्युत्तमोत्तम'मिति प्रागेव प्रदर्शितं वैलक्षण्यवीजं ग्रन्थकृता । ध्वनिकारमम्मटादिभिरापाततः ध्वन्युत्थापितानुध्वननादिगर्भान्तदतिरिक्तानाञ्च सर्व्वेषामेव ध्वनीनामुत्तमकाव्यत्वं स्वीकृतम्। न तद्रुचिरमिति कर्णपूरगोस्वामिनामापत्तिः। व्यञ्जकताया आस्वादस्य तारतम्यं स्फुटमेव, ततोऽत्र विभिन्ना भागकल्पना । रसगङ्गाधरकारेणाऽप्युत्तमोत्तमाख्यतत्कृतभेदस्य काव्यस्योत्तमाख्यादपरादतिरिक्तस्य सत्ता स्वीकृता—सम्मतञ्च प्रागेवास्माभिरितरत्र दर्शितम्। 'तैर्लभ्यतां नाम, न त्वस्माभि'रिति स्तोत्प्रासनिर्देशोऽविद्यावोचितः—स तु मान्यानामपि प्राचां मतमत्र मनागनादरणीयमिति स्वमताविष्कारायैवेष्टित इति ।

अथ चतुर्थकिरणः ।

अथ गुणीभूतव्यङ्ग्यानि कियन्ति भवन्तीत्याकाङ्क्षायां तेषां भेदानाह—

यद्यपि 'मध्यमे तत्र मध्यम'मिति (१ किरणे ६ कारिकायाम्) पूर्व्वोक्तस्य मध्यमकाव्यस्यैव गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं, तथापि ध्वनेरवैशिष्ट्ये वैशिष्ट्ये च हेत्वन्तरोपाधितो गुणभावाद्गुणीभूतत्वमिति 'च्वि'र्थं एव द्वैविध्यं बोधयति (क) ।

ननु काव्यप्रकाशोक्तोत्तमव्यङ्ग्येभ्यः सकाशाद्भिन्नान्येव गुणीभूतव्यङ्ग्यान्युक्तानि, त्वमते तु मध्यमकाव्यस्यैव गुणीभूतत्वं, तथात्वे मध्यमकाव्यस्य पूर्व्वोक्तयुक्त्या शब्दार्थयोर्व्वैशिष्ट्ये सत्युत्तमताकथनानुपपत्तिरित्याह—यद्यपीति । तथापीति—ध्वनेरवैशिष्ट्येऽवरत्वे सति वैशिष्ट्ये च ध्वनेर्म्मध्यमत्वादौ च सति तथाऽपराङ्गत्ववाच्यपोषकत्वादिगुणयोगादुत्तमध्वनेरपि (1) गुणीभूतत्वमिति, तथा सत्येकस्यैव मध्यमकाव्यस्य शब्दार्थयोर्वैशिष्ट्ये सत्युत्तमत्वं, तस्यैवोत्तमकाव्यस्यापराङ्गत्ववाच्यपोषकतादिगुणसूचकपदान्तरसमभिव्याहारे सति गुणीभूतत्वं ; अतो न विरोधः । एतदर्थमेव 'गुणीभूत'पदस्यान्तर्भूतेन 'च्वि' प्रत्ययेन बोधयति—'च्वि'र्थं एवेति । न गुणो गुणो भवतीति व्युत्पत्त्या पूर्व्वमगुणत्वं (2), पश्चाद्गुणयोगाद्गुणी-

(क) इह सर्व्वत्रालङ्कारशास्त्रे 'गुणीभूतव्यङ्ग्य'पदेन विशिष्टलक्षणलक्षितः काव्यभेद एव गृह्यते—पदस्य तदतो योगरूढमित्यालङ्कारिकाणां स्वरसः । तत्रभवता कर्णपूरगोस्वामिना पदस्य यौगिकार्थमपेक्ष्य—अगुणः मुख्यः गुणोऽमुख्यो भवतीत्यत्रेति व्युत्पत्त्या—मुख्यस्य व्यङ्ग्यस्य ध्वन्यपराभिधेयस्योपाधिभूतयोर्व्वैशिष्ट्यावैशिष्ट्ययोर्भेदसरणिमङ्गीकृत्य द्वैविध्यमस्य काव्यविशेषस्याङ्गीक्रियते । अवैशिष्ट्यपक्षे तु 'शब्दार्थवैशिष्ट्ये द्वे यातः पूर्व्वपूर्व्वताम्' (१म किरणे ७ कारिकायाम्) इति कारिकालक्ष्यस्याविषयेऽवरत्वमायाति—न तत्र भेदकल्पना । शब्दार्थवैशिष्ट्ययोरेकतरस्य द्वयोर्व्वा वर्त्तमानत्वे व्यङ्ग्यस्य ध्वनेर्व्वाच्याङ्गत्वतया साम्येन वाऽनुत्तमत्वे 'स्फुटमपराङ्ग'मित्यादिनाऽष्टधा भेदकल्पनेति तत्रैव तत्प्रपञ्च इत्याशयेन मूलस्यप्रोक्तावतारणा । इत्थं विशिष्टस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य 'ध्वनि'पदेन परामर्श आपातविसदृशोऽपि नानुचितो यथा 'काठिन्यं गुण एवे'त्यादौ (४र्थ किरणे ६ष्ठ श्लोके) लक्ष्ये । अत्र खलु कौस्तुभलक्षित उत्तमः काव्यभेद इति तत्रैव मूले दर्शितम् । वस्तुतस्तु 'गुणीभूतव्यङ्ग्य'पदस्यावान्तरोद्दिष्टकाव्यभेदार्थकल्पनागौरवादरं तस्यापेक्षिकत्वपक्षस्वीकारः—यत्रोत्तमोत्तमत्वं तत्र स्फुटत्वादीष्टलक्षितात् कारणात् गुणीभूतव्यङ्ग्यत्व उत्तमत्वं, यत्र

(1) 'अवरत्वे सति तथा चावरध्वनिस्थलेऽप्यपराङ्गत्ववाच्यपोषकत्वादिगुणयोगा'दिति (क) पुस्तके, 'अवरत्वे सति वैशिष्ट्ये च ध्वनेर्म्मध्यमत्वादौ च सति मध्यमकाव्यस्यापराङ्गत्वे'त्यादि मुद्रितपुस्तकेऽनवधानविजृम्भितः पाठः ।

(2) 'अगुणत्वपोषकत्व'मिति (क) पुस्तके पाठ उपलभ्यते ।

तत्राविशिष्टे भेदो नास्त्येकरूपत्वात्, द्वितीये तु भेदोऽष्टधेति सूत्रयति—

स्फुटमपराङ्गं वाच्यप्रपोषकं कष्टगम्यञ्च ।

सन्दिग्धप्राधान्यन्तुल्यप्राधान्यकाकुगम्ये च ।

अमनोज्ञञ्चेति गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदाः स्युः ॥ ५६ का

क्रमेणोदाहरणानि—

दृष्टा भागवताः, कृपाप्युपगता तेषां, स्थितन्तैः समं,
ज्ञातं वस्तु विनिश्चितञ्च, कियता प्रेम्णापि तत्रासितम् ।
जीवन्निर्म्ममृतं, मृतैर्यदि पुनर्म्मर्त्त्व्यमस्मादृशै-
स्तत्पथ्येव न किं मृतं, बत विधे ! वामाय तुभ्यं नमः (ख) ॥ १

भूतव्यमिति द्वैविध्यं बोधयतीत्यर्थः। तत्रेति—अवैशिष्ट्यादवरत्वे मध्यगुणदशायामपि निकृष्टत्वेन गुणदशायान्तु सुतरामतिशयनिकृष्टत्वात्, अतस्तत्रैकरूपत्वाद्भेदो नास्तीत्यर्थः।

सन्दिग्धेति—वाच्यार्थापेक्षया सन्दिग्धं प्राधान्यं यत्रेत्यर्थः। तथा च वाच्यार्थापेक्षया ध्वनेः प्राधान्यनिश्चय एवोत्तमतायाः प्रयोजकः, न तु सन्देह इति भावः। तुल्येति—वाच्यार्थध्वन्योस्तुल्यप्राधान्यमित्यर्थः।

अत्र ग्रन्थकार एव महाप्रभोः पार्षदानां मध्ये कस्यचित् कस्यचित् प्राकट्यं दृष्ट्वा विरहव्याकुलः सन्नात्मानं निन्दन्नाह—दृष्टा इति। तेषां कृपाऽप्यस्मादृशैः प्राप्ता। तैः सर्व्वसारत्वेन निश्चितं यद्वस्तु तदपि ज्ञातम्। तत्र तेषां निकट आसितं वासः कृत इत्यर्थः।

ध्वनेत एवोत्तमत्वं, तत्र तस्मादेव कारणान्न्यूनतायां काव्यस्य मध्यमत्वं, यत्र ध्वनेर्म्मध्यमत्वं सत्त्वेतस्मादेव कारणात् गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वे काव्यस्यावरत्वमिति तु न रिक्तं वचः। प्रोषोक्त-स्थलद्वये तथा 'प्रागुक्तध्वनिसंख्याः' (६० कारिकायाम्) इत्यादौ तत्र टीकायाञ्च साधारण्येन सर्व्वत्रैव 'ध्वनि'पदप्रयोगस्तु भाक्त एव। गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यापेक्षिकार्थ-कल्पनापक्षः स्वयं ध्वनिकृतैवानुमोदितः—'प्रकारोऽयं गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि ध्वनिरूपताम्। धत्ते रसादितात्पर्य्यपर्य्यालोचनया पुनः'—इत्यादि। तदर्व्वाचीना आलङ्कारिकाः प्रकाश-कृदादा बहव एव 'गुणीभूतव्यङ्ग्य'पदस्य काव्यभेदत्वरूपे रूढिप्रयोगमुपपादयन्तोऽपि सबहु-मानं ध्वनिकृतासुपरिदर्शितं मतमनुसरन्तीत्यास्तां तावत् पारिभाषिकपदप्रयोग-साधुत्वचिन्ता।

(ख) स्फुटमिति—काव्यप्रकाशादिनिबन्धेष्वेतदेव 'अगूढ'मिति भण्यते। एवं यदत्र 'कष्ट-गम्य'पदेनाभिहितं तस्य तत्र 'स्फुट'मिति संज्ञा। स्फुटं सर्व्वजनसंवेद्यमतितरां प्रकाशम्। 'तादृशं वाच्यायमानतया न तथा चमत्करोति यथा कामिनीकुचकलसवद्गूढम्'- तदुक्तम्